

Εγκληματολογία

ΑΡΘΡΟΓΡΑΦΙΑ - ΒΙΒΛΙΟΠΑΡΟΥΣΙΑΣΕΙΣ - ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΑ ΣΥΝΕΔΡΙΑ

ΕΤΗΣΙΑ ΕΚΔΟΣΗ

- | **Ν. Κουράκης**, Το απάνθισμα των εγκληματικών ■ 8
- | **I. Πανούσης**, Παρ-αγωγικές Μονάδες Ημιελεύθερης Διαβίωσης ■ 22
- | **E. Συμεωνίδου-Καστανίδου**, Η βία κατά των γυναικών ως βάση θεμελίωσης ποινικών κανόνων ■ 26
- | **I. Τσίγκανου**, Θύματα του περιβάλλοντος ή το περιβάλλον ως θύμα; ■ 33
- | **I. Καρεκλάς**, Το αρχαιοελληνικόν πολιτικόν δίκαιον ■ 42
Η αρχαία ελληνική πόλις ■ 48
- | **Γ. Καλαπόδη**, Η εφαρμογή των πρακτικών της «αποκαταστατικής δικαιοσύνης» σε εγκλήματα βίας ■ 57
- | **X. Καραγιαννίδης**, Σκέψεις και προβληματισμό για την ανάπτυξη μιας ορθολογικής αντεγκληματικής πολιτικής ■ 65
- | **B. Κωνσταντόπουλος**, Ο ρόλος των εξωχώριων χρηματοοικονομικών κέντρων και φορολογικών παραδείσων στο ξέπλυμα χρήματος ■ 77
- | **Σ. Μαυρίδης**, Αποστέρηση και νεανική παραβατικότητα την περίοδο της οικονομικής κρίσης ■ 91
- | **E. Μπακιρλή**, Φοροπό σύστημα επιτήρησης από τους αστυνομικούς ■ 100
- | **E. Στεργιούλης**, Αστυνόμευση και διαφορετικότητα ■ 106
- | **Γ. Συλίκος**, Τα Οικονομικά Εγκλήματα στην σύγχρονη πραγματικότητα ■ 110
- | **E. Φυτράκης**, Αγροτικές φυλακές: από την ανάπτυξη στη συρρίκνωση ■ 119
- | **E. Μανιάκη**, Οι εκπαιδευτικές ανάγκες των δικαστών ως προς την επαφή τους με τον ανήλικο παθόντα ■ 128
- | **A. Ελευθερίου / K. Μιχαήλ**, Παρένθετη μητρότητα και απαγωγή τέκνου ■ 135
- | **A. Χουλιάρας**, Όψεις της αντεγκληματικής πολιτικής στην κοινωνία της διακινδύνευσης ■ 140
- | **L. Μπίσμπας / D. Παπαδόπουλος / A. Ιτσιος / X. Ψύχος**, Πολιτικές αντιμετώπισης της σεξουαλικής παραβατικότητας ■ 157
- | **Έ. Ανίτον**, Τα εγκλήματα βίας κατά των προσώπων ■ 166
- | **G. Μπαστουνάς**, Γυναικοκτονία. Μία διακεκριμένη μορφή ανθρωποκτονίας; ■ 176
- | **E. Δρίβας**, Η διερεύνηση της συσχέτισης ανάμεσα στην κακοποίηση/βιαιότητα ζώων και τη διαπροσωπική βία ■ 181

Online πρόσβαση σε Εγκληματολογία στην Πλατφόρμα Νομικού Περιεχομένου | www.qualex.gr

ISSN 1792-751X

2021

NOMIKΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

Το απάνθισμα των εγκληματικών

Μια κριτική αποτίμηση με την ευκαιρία των σχεδόν 200 ετών
από τη θέσπισή του*

Νέστορα Ε. Κουράκη

Καθηγητή Νομικής Πανεπιστημίων Αθηνών και Λευκωσίας
Τακτικού Μέλους της Ευρωπαϊκής Ακαδημίας Επιστημών και Τεχνών

Το «Απάνθισμα των Εγκληματικών» είναι κατ' ουδίαν μια παρεξηγημένη νομοθεσία, καθώς πολλοί και αξιόλογοι νομομαθείς, όπως ο Βαυαρός καθηγητής Μάουρερ, μέλος της Αντιβασιλείας και Υπουργός Δικαιοσύνης επί Οθωνα, επεχείρησαν να την αξιολογήσουν ως ένα σύνθετης νομοθέτημα της εποχής τους και χωρίς να λάβουν υπ' όψη τους τις εξαιρετικά αντίξεις πολεμικές συνθήκες που επικρατούσαν τότε στην επαναστατημένη Ελλάδα και που επέβαλλαν την καθιέρωση νομοθέτηματος λιτού, ευσύνοπτου, σαφούς και προσαρμοσμένου πλήρως στις ιδιαίτερες αυτές συνθήκες, αλλά και σύμφωνου με τις φιλελεύθερες ιδεολογικές κατευθύνσεις της τότε Επανάστασης.

Στη μελέτη αυτή επιχειρείται λοιπόν να δοθούν (a) το περιγραμμα των συνθηκών υπό τις οποίες αυτό θεσμοθετήθηκε, (b) τα βασικά του χαρακτηριστικά προς κάλυψη των τότε αναγκών, (γ) τα πρότυπα στα οποία αυτό το νομοθέτημα στριχθήκε ή τα οποία αντιθέτως απέρριψε (π.χ. εν μέρει τη Βυζαντινή νομοθεσία), καθώς (δ) η διερεύνηση ενός ζητήματος που ελάχιστα έχει μελετηθεί και που αφορά την ταυτότητα του πιθανού βασικού συντάκτη του «Απανθίσματος».

Αυτονόητο είναι ότι η αξιολόγηση αυτού του νομοθέτηματος γίνεται με κριτήρια που ανάγονται στο πλαίσιο αντιλήψεων της εποχής κατά την οποία αυτό θεσμοθετήθηκε.

The first modern Greek criminal codification, enacted under the name “An Anthology of Criminal Matters” (in Greek: “Apanthisma Englimatikon”) is essentially a rather undervalued piece of legislation: Many prominent jurists, such as the Bavarian professor Maurer, a member of the Greek Regency and the Minister of Justice (1833-1834) under the Greek king Otto, have tended to regard it as a law similar in its objectives to the other European criminal codes at the beginning of the 19th century; consequently they have not taken into account the extremely adverse war conditions that prevailed at the time in revolutionary Greece - conditions which imposed the elaboration of a legislation that should be simple, concise, clear and fully adapted not only to these particular conditions, but furthermore to the liberal ideological trends of the time after the French Revolution of 1789.

This study therefore attempts to outline (a) the conditions under which the first Greek criminal codification was enacted, (b) its basic characteristics in relation to the needs of that period, (c) the legal models on which this legislation was based or which it instead rejected (e.g. partly the Byzantine legislation), and, finally, (d) the investigation of an issue that has scarcely been studied and which concerns the identity of the possible main author of this codification.

Evidently the evaluation of this legislation is based upon criteria that go back to the perceptions of the time in which it was enacted and hence is not examined under the prism of contemporary considerations.

...Να στοχαζώμεθα πώς, όταν πάθη ένας τίποτες κακόν,
εγγίζονται όλοι [...] ήγουν όλον το έθνος αδικείται,
όταν αδικήται ένας μόνος πολίτης.

Ρήγας Βελεστινλής, Τα Δίκαια του Ανθρώπου (1797),
άρθρο 23

I. Η ανάγκη θέσπισης Ποινικού Κώδικα κατά την Επανάσταση 1821

1. Κύρια πηγή έμπνευσης για την Ελληνική Επανάσταση του 1821 υπήρξαν αναμφίβολα οι ιδέες του Ευρωπαϊκού Διαφωτισμού, που διαχύθηκαν σε όλη την Ευρώπη ιδίως μετά τη Γαλλική Επανάσταση του 1789. Τέτοιες ιδέες ήσαν

η πίστη στην ορθολογική κριτική σκέψη, η δυσπιστία προς την παράδοση, τους δογματισμούς, τις a priori μονολιθικές αλήθειες και τις προκαταλήψεις, η συνακόλουθη προτίμηση στην (εμπειρική) επιστήμη, τους φυσικούς νόμους και την πρόοδο, η άρνηση της απολυταρχίας, καθώς επίσης η εξύψωση της ελεύθερης ατομικής προσωπικότητας και η εδραίωση της εθνικής ελευθερίας. Πρόκειται για ιδέες που Βρήκαν απήχηση στη νεοελληνική σκέψη (Νεοελληνικός Διαφωτισμός)¹ και που αποκρυσταλλώθηκαν, κατά

* Μια πρώτη καταγραφή της μεγάλης σημασίας του «Απανθίσματος» για την επαναστατημένη Ελλάδα και τη νεοελληνική νομοθεσία έγινε το 1984 στην πρώτη έκδοση του έργου μου «Η Ποινική Καταστολή μεταξύ Παρελθόντος και Μέλλοντος», το οποίο

την περίοδο της Επανάστασης 1821, στα πρώτα Συντάγματα της Ελλάδας². Κυρίως όμως, από την πρώτη στιγμή, ανέκυψε τότε η ανάγκη για θέσπιση μιας ποινικής νομοθεσίας προς εξορθολογισμό/ φιλελευθεροποίηση του ποινικού συστήματος και, βεβαίως, προς αντιμετώπιση των κάθε είδους εγκλημάτων. Στο Προσωρινό Πολίτευμα Επιδαύρου του 1822 (ά. 97 και 98) προβλέφθηκε έτσι η σύσταση Επιτροπής για τη σύνταξη Κωδίκων Νόμων και νομοθετήθηκε ότι: «άχρι της κοινοποίησεως των ειρημένων Κωδίκων αι πολιτικαί και εγκληματικαί διαδικασίαι βάσιν έχουσι τους Νόμους των αειμνήστων ημών Αυτοκρατόρων, και τους παρά του Βουλευτικού και Εκτελεστικού Σώματος εκδιδομένους Νόμους». Ανάλογη διατύπωση για σύσταση νομοπάρασκευαστικών επιτροπών και για μεταβατική ισχύ του Βυζαντινού δικαίου υπήρξε και στο Προσωρινό Πολίτευμα Αστρους το 1823 (ά. 80).

2. Οι Βυζαντινοί όμως νόμοι, που προβλέπονταν να ισχύουν έως τη σύνταξη των κωδίκων, ήταν δύσκολο να εφαρμοσθούν. Όπως θα σημειωθεί διεξοδικότερα στη συνέχεια (παρ. 11 επ.), οι νόμοι αυτοί εμφάνιζαν απέναντι σε δράστες εγκλημάτων ένα περιεχόμενο αναχρονιστικό, ανελεύθερο, βασισμένο σε διακρίσεις ανάλογα με την κοι-

νωνική τάξη ή και την περιουσιακή κατάσταση του δράστη, σκληρό και συχνά συγκεχυμένο εάν όχι αντιφατικό. Εξάλλου οι εμφύλιες διαμάχες που είχαν αναφυεί ανάμεσα στους πολιτικούς και τους στρατιωτικούς ηγέτες αρχικά και στους Μωραΐτες και Ρουμελιώτες - Νησιώτες έπειτα (από το 1823) έκαναν για την τότε «νόμιμη» κυβέρνηση περισσότερο επιτακτική την ανάγκη να επιδιώξει την επικράτησή της και να εμπεδώσει, γενικότερα, την τάξη μ' ένα λιτό, ευσύνοπτο, σαφές και ευέλικτο ποινικό νομοθετήμα, προσαρμοσμένο στις ιδιαιτερες συνθήκες της Επανάστασης. Εξάλλου η θεσμοθέτηση ενός τέτοιου νομοθετήματος θα αποτελούσε και ένα μήνυμα προς τις ευρωπαϊκές κυβερνήσεις, ότι η Ελλάδα διαθέτει νομοθεσία που διασφαλίζει την ευνομία και αποτρέπει την αυτοδικία, όπως συμβαίνει και στις άλλες πολιτισμένες χώρες της Ευρώπης³.

II. Η πορεία για τη θεσμοθέτηση του Κώδικα

3. Έτοι στη Β' Εθνοσυνέλευση που έγινε στο Άστρος το 1823 ανατέθηκε με το ΙΑ' Ψήφισμα της 1.4.1823 σε μια εννεαμελή Επιτροπή «να εκθέσει τα κυριώτερα των εγκληματικών εκ του προχείρου, ερανιζόμενη από τους νόμους των Ημετέρων Αειμνήστων Βυζαντινών Αυτοκρατόρων και άλλοθεν». Από τα μέλη της Επιτροπής η πλειοψηφία (πέντε) ήσαν κληρικοί, γεγονός το οποίο εξηγείται αφενός από το σχετικά ικανοποιητικό επίπεδο μόρφωσης που είχαν τότε οι κληρικοί ως «γραμματιζούμενοι» και αφετέρου από τη σημασία που αποδίδοταν τότε στη συσχέτιση ποινικών νόμων με την ορθόδοξη χριστιανική θητική, πράγμα που φαίνεται και από το γεγονός ότι στον Ποινικό Κώδικα που καταρτίσθηκε χρησιμοποιείται μέσα στο νομικό κείμενο ο όρος «αμάρτημα» αντί για «έγκλημα»⁴. Για τους ίδιους λόγους απόδοσης σημασίας στους κληρικούς δεν πρέπει να εκπλήσσει και το ότι οι ανώτεροι από τους κληρικούς αυτούς, ο επίσκοπος Ρέοντος και Πραστού [=Κυνουρίας] Διονύσιος και ο επίσκοπος Ταλαντίου [=Αταλάντης] Νεόφυτος εμφανίζονται κατά το ΙΑ' Ψήφισμα πρώτοι στη σειρά ονομάτων αυτής της Επιτροπής⁵. Από την άλλη πλευρά, στην Επιτροπή δεν υπήρχαν νομικοί, αν και κάποια από τα μέλη της (τουλάχιστον ο Βενιαμίν Λέοβιος) ήσαν εξοικειωμένα με τη μετάφραση του Κοραή στο έργο του Μπεκκαρία «Περί Αδικημάτων και Ποινών»⁶.

1. Από την ογκώδη Βιβλιογραφία για την έννοια και τον χαρακτήρα του Νεοελληνικού Διαφωτισμού ως απότοκου του Ευρωπαϊκού Διαφωτισμού, αναφέρονται εδώ, κυρίως λόγω του εισαγωγικού τους χαρακτήρα, τρία κλασικά έργα: Κ.Θ. Δημαρά, Νεοελληνικός Διαφωτισμός, Αθήνα: Ερμής, 2009¹⁰, Π.Μ. Κιτρομηλίδη, Νεοελληνικός Διαφωτισμός, Ο Πολιτικές και Κοινωνικές Ιδέες του, μτφρ. Στέλλα Νικολούδη, Αθήνα: Μορφωτικό Ιδρυμα Εθνικής Τράπεζας, 2009³, και Παν. Κονδύλη, Ο Νεοελληνικός Διαφωτισμός. Ο Φιλοσοφικές Ιδέες, Αθήνα: Θεμέλιο, 2008. Επίσης, σε συνοπτικότερη μορφή μπορεί κανείς να συμβουλευθεί τη μελέτη: Φίλιππου Ηλιού, Νεοελληνικός Διαφωτισμός. Η νεωτερική πρόληψη, οι συλλογικό έργο: Δια. Παναγιωτάπουλος (επιμ.), Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-1871, τ. 2 Μέρος Α', Αθήνα: Το Βήμα/ Alter Ego, 2019 (πρώτη έκδοση 2003), σελ. 9-26.
2. Πρβλ. Α. Γιωτοπούλου - Μαραγκοπούλου, Τα ανθρώπινα δικαιώματα στα Συντάγματα της Ελληνικής Επανάστασης, περ. «Νομικό Βήμα», τ. 28: 1980, σελ. 1023 - 1030 και Ξεν. I. Κοντιδη, Η περιπτειώδης Ιστορία των Επαναστατικών Συνταγμάτων του 1821, Αθήνα: Καστανιώτης, 2021, ο οποίος μάλιστα τονίζει ότι τα επαναστατικά Συντάγματα είχαν μεν τη σφραγίδα του Ευρωπαϊκού Διαφωτισμού μέσω των Ελλήνων της Διασποράς (κυρίως των Φαναριώτων), αλλ' ότι «η επίδραση των ιδεών του Διαφωτισμού είναι (=υπήρξε), πάντως, εξαιρετικά ισχνή ακόμα στις τουρκοκρατούμενες περιοχές που ανέλαβαν τα «υλικά Βάρη» του Αγώνα» (ιδίως σελ. 39-42). Η παρατήρηση αυτή είναι βέβαια ορθή, υπό την έννοια ότι οι ιδέες του Ευρωπαϊκού Διαφωτισμού δεν είχαν ευθεία επίδραση στα ευρύτερα στρώματα του ελληνικού πλήθυσμού. Ωστόσο, ταυτόσημες ιδέες με φιλελεύθερο και δημοκρατικό πρόσθιμο είχαν ήδη αναπτυχθεί στους κόλπους αυτών των στρωμάτων, π.χ. στις ένοπλες κοινότητες των κλεφτών, στις συντεχνιακές οργανώσεις (π.χ. Αμπελάκια, Μαστιχοχώρια) και στους επικεφαλής των κοινοτήτων (δημογέροντες, προεστοί κ.λπ.), έτσι ώστε η διείσδυση του κινήματος του Διαφωτισμού να βρει «πρόσφορο έδαιφος ανάπτυξης και μορφοποίησης τις υπάρχουσες καταβολές» -βλ. Αννα Μπενάκη-Ψαρούδα, Δημοκρατία και Ατομικές Ελευθερίες στα επαναστατικά Συντάγματα, Πρακτικά Ακαδημίας Αθηνών, τ. 86 Γ': 2011, 85-108: 100 επ.

3. Πρβλ. Αριστείδη Χατζή, Ο Ποινικός Κώδικας του 1823, στην εφημ. «Καθημερινή» της 4.10.2020, σελ. 29.
4. Πάντως, η χρήση του όρου «αμάρτημα» πιθανόν οφείλεται και στο ότι τον ίδιο όρο («αμάρτημα») χρησιμοποίησε και ο Αδαμάντιος Κοραής στην πρώτη έκδοση (1802) της μετάφρασης του έργου του Μπεκκαρία «Dei delitti e delle pene» προκειμένου να αποδώσει στα ελληνικά τη λέξη «delitto», την οποία στη δεύτερη έκδοση (1823) μετέφρασε ως «αδίκημα».
5. Ωστόσο λίγες ημέρες αργότερα, το διαβιβαστικό κείμενο της Επιτροπής προς την Εθνοσυνέλευση για το «Απάνθισμα», με ημερομίνια 17.4.1823, υπογράφει πρώτος ως Πρόεδρος της Επιτροπής ο πρόκριτος της Κορινθίας Πανούτζος Νοταράς.
6. Πρώτη έκδοση το 1802, με τίτλο «Περί Αμαρτημάτων και Ποινών», δεύτερη το 1823 με τίτλο «Περί Αδικημάτων και Ποινών» και τρίτη, με τον ίδιο τίτλο, σε μετατύπωση το 1843, δηλ. μετά τον θάνατο του Κοραή (οι δύο πρώτες εκδόσεις έχουν ψηφιοποιηθεί και είναι δωρεάν προσβάσιμες στον ιστότοπο απετί του Πανεπιστημίου Κρήτης). Η δεύτερη έκδοση του έργου (1823), επανεκδόθηκε αφενός το 1988 στην πρωτότυπη απόδοση του Κοραή μαζί με τους προλόγους των δύο εκδόσεων και τα σχόλια της δεύτερης έκδοσης (τίτλος: Περί Αδικημάτων και Ποινών) με εισαγωγή Νέστ. Κουράκη από τις εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη, και

4. Η Επιτροπή ολοκλήρωσε και παρέδωσε το έργο της μαζί με ένα ενδιαφέρον «διαβιβαστικό»⁷ μέσα σε 16 μόνο ημέρες αφότου της δόθηκε η σχετική εντολή, την 17.4.1823, που ήταν και η παραμονή λήξης των εργασιών της Β' Εθνοσυνέλευσης. Γι' αυτό και το έργο της χαρακτηρίσθηκε από τον Νικόλαο Δραγούμη ως «άθλος ηράκλειος»⁸. Ωστόσο το ποινικό τούτο νομοσχέδιο έγινε νόμος του Κράτους με αρκετή καθυστέρηση, μόλις την 1.7.1824, δημοσιεύθηκε, δε, από το Τυπογραφείο της Υδρας περί τον Σεπτέμβριο 1824 με τον τίτλο: «Κώδιξ των Νόμων. Φυλλάδιον Α'»⁹.

III. Θετικά και αρνητικά χαρακτηριστικά του «Απανθίσματος»

5. Συνολικά, το «Απάνθισμα» συντίθεται από τρία «τμήματα» και 89 άρθρα, ήτοι: τα εγκλήματα (ή, ακριβέστερα: «αμαρτήματα» -πρβλ. ανωτέρω, παρ. 3) εναντίον της Κοινής Ασφάλειας (κεφ. Α' έως Η' και §§ 1-36), εναντίον της Προσωπικής Ασφάλειας (κεφ. Α' έως Ζ' και §§ 37-66) και εναντίον της Ιδιοκτησίας (κεφ. Α' έως Γ' και §§ 67-82), άρα με βάση το προσβαλλόμενο εκάστοτε ευρύτερο έννομο αγαθό. Επιπλέον υπάρχουν δύο παράγραφοι υπό τον τίτλο «Γενικά» για αποζημιώσεις των παθόντων και ένα Παράρτημα του τρίτου τμήματος, που είναι εμφανές ότι προστέθηκε εκ των υστέρων στο αρχικό σχέδιο, με 5 πρόσθετες διατάξεις για κλοπές γεωργικών εργαλείων, παραγωγικών ζώων, καρπών κ.λπ. Σημειώνεται ότι στο «Απάνθισμα», όπως και σε άλλα νομοθετήματα της Ελληνικής Επανάστασης, η αριθμηση των νόμων γίνεται με αρχαιοελληνικούς και όχι -όπως εδώ- με αραβικούς αριθμούς, ενώ αντί για άρθρα χρησιμοποιούνται παράγραφοι.

Οπωσδήποτε ο νέος νόμος, που ονομάσθηκε «Απάνθισμα [=Ανθολόγιο] των Εγκληματικών» [ενν. Πράξεων]¹⁰, είχε

αρκετές ατέλειες νομοτεχνικής και ουσιαστικής φύσης, κυρίως δε, ως προς τα εγκλήματα, δεν περιέλαβε γενικό μέρος και ολοκληρωμένη καταγραφή των επί μέρους εγκλημάτων. Περαιτέρω, δεν διασφανίσθηκαν τα εννοιολογικά στοιχεία που απαρτίζουν ορισμένα βασικά εγκλήματα - π.χ. πότε υπάρχει ληστεία, συκοφαντία κ.λπ. Όλα αυτά τα εγγάριζε καλά και η Επιτροπή, που αρκεσθήκε πάντως, μέσα στον σύντομο χρόνο που είχε στη διάθεσή της, ν' ακολουθήσει απλώς τις οδηγίες της Εθνοσυνέλευσης για μια έκθεση των «κυριωτέρων» εγκληματικών [πράξεων] «εκ του προχείρου»¹¹. Απέφυγαν έτσι τα μέλη της Επιτροπής να περιλάβουν εγκλήματα που δεν θα εξυπηρετούσαν τις πρακτικές ανάγκες της τότε ελληνικής κοινωνίας ή δεν είχαν τυποποιηθεί στη λαϊκή συνείδηση ως εγκλήματα (π.χ. χρεωκοπία, απάτη). Επίσης, θεώρησαν αρκετό ν' αντιμετωπίσουν τα θέματα του γενικού μέρους μόνο σε συσχετισμό με συγκεκριμένα εγκλήματα (π.χ. §§ 40 και 41: απόπειρα και συμμετοχή σε φόνο). Τα κενά όμως του είδους αυτού υποτίθεται ότι θα καλύπτονταν με την ειδική διάταξη που υπήρχε στο σχετικό εγκριτικό έγγραφο του «Απανθίσματος» με ημερομηνία 1.8.1824 και που υπογράφεται από τα αρμόδια όργανα της λεγόμενης Προσωρινής Διοίκησης της Ελλάδος: «Οσα δε των εγκλημάτων δεν εμπεριέχονται εις το πάρον Απάνθισμα, να κρίνωνται κατά Βασιλικά [=corpus της βυζαντινής νομοθεσίας, όπως διαμορφώθηκε από τη Δυναστεία των Μακεδόνων το 911]- ωσαύτως δε και κατά τους εκδιδομένους από την Διοίκησιν νόμους....».

6. Μια άλλη ενδιαφέρουσα πλευρά του «Απανθίσματος» είναι οι ποινές που προβλέπονται σ' αυτό. Κύριες ποινές είναι προπάντων ο θάνατος, η φυλάκιση και η χρηματική ποινή. Άλλ' η θανατική ποινή επιβάλλεται μόνο σε εξαιρετικές περιπτώσεις, για εγκλήματα κατά της εξωτερικής και εσωτερικής ασφάλειας του Κράτους ή για σοβαρά εγκλήματα κατά της προσωπικής ασφάλειας των πολιτών (φόνος από προμελέτη, ληστεία με φόνο κ.λπ.). Κατά τα λοιπά επικρατούν στο «Απάνθισμα» ως ποινές αφενός η φυλάκιση έως 19 χρόνια (δεν προβλέπεται ισόβια στέρηση της ελευθερίας, όπως άλλωστε δεν προβλεπόταν και στον γαλλικό¹² 1791, ούτε διάκριση των στερητικών της ελευθερίας ποινών σε κράτηση, φυλάκιση και κάθειρξη), και αφετέρου η χρηματική ποινή. Η τελευταία απειλείται σε γρόσια (100 γρόσια αποτελούσαν τότε μία χρυσή λίρα) και το ύψος της συσχετίζεται, συνήθως, με τη ζημιά που προξενήθηκε από την εγκληματική πράξη (βλ. π.χ. τις τρέχουσες περιπτώσεις κλοπής: § 73): Εξάλλου για ορισμένα εγκλήματα οι ποινές χαρακτηρίζονται από προσπάθεια για εξάλειψη των δυνατοτήτων που οδηγούν ένα δημόσιο λειτουργό στην κατάχρηση του αξιώματός του. Έτσι, στα λεγόμενα «αμαρτήματα εναντίον των Δικαιωμάτων του Πολίτου» (π.χ. αγορά ή πώληση ψήφου: § 9) και «περί Καταχρήσεως των Υπουργών της Διοικήσεως» (π.χ. παράνομη φυλάκιση: §§ 26, 27) προβλέπεται ως πρόσθετη κύρωση, αντίστοιχα, η στέρηση

αφετέρου το 2009 (τίτλος: Περί Εγκλημάτων και Ποινών) σε νεοελληνική απόδοση - επιμέλεια Χρ. Ακριβοπούλου και Αθ. Σίμογλου και εισαγωγή Αρη Στυλιανού από τις εκδ. Σαββάλα.

7. Πρβλ. Αρχεία της Ελληνικής Παλιγγενεσίας 1821-1832, αρ. 3, τ. Α', Αθήνα: Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων, 2001, σελ. 134-135. επίσης στον ίδιο τόμο, σελ. 76-77 δημοσιεύεται και το ΙΑ' Ψήφισμα για τη σύσταση της Επιτροπής του «Απανθίσματος». Τα έγγραφα αυτά ελήφθησαν από το πολύτυπο έργο του Ανδρέα Μάμουκα: Τα κατά την Αναγέννησην της Ελλάδος, Πειραιεύς 1839 κ.εξής, αντιστοίχως τ. Γ' σελ. 72-73 και τ. Β', σελ. 104-105, που είναι προσβάσιμα και μέσω του ιστότοπου απεντίου του Πανεπιστημίου Κρήτης.
8. Βλ. Νικ. Δραγούμη, στο έργο του: Ιστορικά Αναμνήσεις, Αθήνα: Στοκαστής, 19253, τ. Α', σελ. 167.
9. Επανέδοση του νομοθετήματος, με τίτλο «Απάνθισμα των Εγκληματικών της Β' Εθνικής Συνελεύσεως των Ελλήνων», έλαβε χώρα στην Αίγινα το 1829. Επειδή πάντως τα κείμενα αυτά είναι δυσεύρετα σε έντυπη μορφή, το κείμενο του «Απανθίσματος» στην έκδοση 1824 μαζί με τα συνοδευτικά έγγραφα, εις: Τηλ. Φιλιππίδου, Η ποινική νομοθεσία κατά την Εθνεγερούσαν, Θεσσαλονίκη 1974, όπου και εμπεριστατωμένη ανάλυση αυτού του νομοθετήματος.
10. Για το νομοθητήμα αυτό αλλά και για τον επακολουθήσαντα Ποινικό Νόμο 1834, πέρα από το προαναφερθέν έργο του Φιλιππίδη (ανωτ., σημ. 9), βλ. επίσης I. Μανωλεδάκη, Ιδεολογικοπολιτικοί προσανατολισμοί του ελληνικού ποινικού δικαίου κατά την ιστορική του εξέλιξη, στον Α' τόμο «Μνήμη» που εκ-

δόθηκε από τον Τομέα Ποινικών Επιστημών, Αθήνα: Α.Ν. Σάκκουλας, 1986, σελ. 125 επ. και κατ' αναδημοσίευση στο συλλογικό έργο: Λεων. Κοτσαλή/ Δημ. Κιούπη (επιμ.), Ιστορία του Ποινικού Δικαίου και των Ποινικών Θεσμών, Αθήνα/ Κομοτηνή: Αντ. Ν. Σάκκουλας (σειρά «Ποινικά», αρ. 71), 2007, σελ. 339-359, καθώς και τα έργα που αναφέρονται κατωτέρω, σημ. 46.

11. Πρβλ. και τα όσα αναφέρει η Επιτροπή στο «διαβιβαστικό» της κείμενο που συνόδευε το «Απάνθισμα» προς την Εθνοσυνέλευση, ανωτ., σημ. 7.

ση των πολιτικών δικαιωμάτων και η έκπτωση του Υπουργού από το αξίωμα.

Αξιοσημείωτο είναι, ακόμη, ότι στο «Απάνθισμα» δεν υπάρχουν ποινή δήμευσης, ούτε και σωματικές ποινές (εκτός από τη μαστίγωση για ορισμένες περιπτώσεις κλοπής: βλ. Παράρτημα του «Απανθίσματος»), αν και υποστηρίζεται, ότι οι ποινές μαστίγωσης («ραβδίσμοι») και οι βασανισμοί πολιτών, παρά τη σχετική συνταγματική απαγόρευση, αποτελούσαν συνηθισμένη κατάσταση στην περίοδο της Επανάστασης, όπως και παλαιότερα επί Οθωμανοκρατίας¹², π.χ. στη νήσο Τήνο.

IV. Η εφαρμογή του «Απανθίσματος» και οι τότε μορφές της εγκληματικότητας

7. Το «Απάνθισμα» ίσχυσε ως νόμος επί σχεδόν 10 χρόνια, δηλ. κατά την περίοδο 1824-1834 και ειδικότερα έως τη θέση σε ισχύ του Ποινικού Νόμου των Βαυαρών την 19.4.1834. Ενδιαφέρον είναι ότι με βάση το νομοθέτημα αυτό και ένα μεταγενέστερο Βασιλικό διάταγμα από 9/21.2.1833, παραπέμφθηκαν να δικασθούν και τελικά καταδικάσθηκαν το 1834 σε θάνατο, ως ένοχοι εσχάτης προδοσίας, ο Θεόδωρος Κολοκοτρώνης και ο Δημήτριος Πλαπούτας, οι οποίοι, αν και στρατηγοί, με παρέμβαση του Αλ. Μαυροκορδάτου αντιμετωπίσθηκαν ως κοινοί πολίτες¹³. Αντίθετα, το «Απάνθισμα» δεν εφαρμόσθηκε στη δίκη των φονέων του Ιωάννη Καποδίστρια, το 1831, καθώς ο κυριότερος από αυτούς, ο Γεωργάκης Μαυρομιχάλης, είχε τον βαθμό του στρατηγού και χρειάσθηκε να δικασθεί από στρατιωτικό δικαστήριο κατά τις αυστηρότερες διατάξεις του Στρατιωτικού Ποινικού Κώδικα¹⁴.

Γενικά το «Απάνθισμα» χρησιμοποιήθηκε από τα ελληνικά δικαστήρια σε αρκετές ποινικές υποθέσεις. Η έκταση της εφαρμογής του ως προς ορισμένα θέματα περιορίσθηκε, βέβαια, από τους ειδικούς νόμους και τα ψηφίσματα που εκδόθηκαν μετά τη δημοσίευσή του, ιδίως επί Καποδίστρια. Πράγματι δε, ορισμένα ποινικά νομοθετήματα θεσπίσθηκαν ήδη από τον πρώτο καιρό για ειδικά θέματα,

12. βλ. Αρ. Βαζούρα, Εθιμα και Κράτος εις την νεωτέραν Ελλάδα, Παπαζήσης, Αθήναι 1974, σελ. 157, Π.Ν. Παπαρούνη, Τουρκοκρατία, Αθήναι: Γρηγόρη, 1977, 120 επ. -πρβλ. Ν.Ε. Κουράκη, Η Ποινική Καταστολή μεταξύ Παρελθόντος και Μέλλοντος, Αθήναι/ Θεσσαλονίκη: εκδ. Σάκκουλα, 2009 (πέμπτη έκδοση σε συνεργασία με Νικ.Κ. Κουλούρη), § 202, σελ. 202 επ. Επίσης, ειδικότερα για τις ποινές στην Τήνο επί Οθωμανοκρατίας βλ. Δ.Ν. Δρόσου, Ιστορία της νήσου Τήνου μέχρι του 1821, Αθήναι 1870, σελ. 54 επ. Πάντως ο Τηλ. Φιλιππίδης, όπ.π., σελ. 46 επ., παραπέμποντας στο έργο του Βαυαρού Γκάιμπ (Gustav Geib) στην ενδιαφέρον έργο του: Παρουσίαση της Κατάστασης του Δικαίου στην Ελλάδα, μιτρφ. Ιρις Αυδή-Καλκάνη, Αθήναι: Γκοβότης, 2008, σελ. 165. Παρομοίως και ο επίσης Βαυαρός νομομαθής Μάουρερ, στο έργο του: Ο Ελληνικός Λαός, 1835, απορρίπτει αυτά τα κριτήρια σαν «μια πολύ αμφίβολη πηγή υικαίου» (§ 221, τ. Α', σελ. 433 ουη μιτρφ. Ε. Καραστάθη και Χρ. Πράτσικα, Αθήναι 1943 και σελ. 367 στη νεότερη μετάφραση από την Ολγα Ρομπάκη, Αθήναι: εκδ. Αριών Τολιόη, 1976), προφανώς φοβούμενος τις αισθαντείσες που θα μπορούσαν έτσι να προκύψουν κατά την αξιολόγηση των δικαστικών υποθέσεων, ιδίως ως προς την επικέτηρη της ποινής. Ωστόσο εάν οι δύο αυτές έννοιες θεωρηθούν ως απλές κατευθυντήριες γραμμές προς εκδίκαση υποθέσεων, τότε πιστεύω ότι η αναφορά τους κατά πάλι παρά περιττή ήταν σε ένα φιλελεύθερο ποινικό νομοθέτημα, όπως το «Απάνθισμα» -πρβλ. Τηλ. Φιλιππίδου, Η ποινική νομοθεσία κατά την Εθνεγεροίαν, Θεσσαλονίκη 1974, σελ. 58 επ.

13. βλ. το κείμενο της ιστορικής αυτής απόφασης στο έργο: Μιχ. Γ. Λαμπρυνίδου: Η Ναυπλία, Αθήναι 1950/2 (18951), σελ. 318-324· πρβλ. και Ι.Α. Πετρόπουλος - Αικ. Κουμαριανού, Η θεμελίωση του ελληνικού Κράτους, Οθωνική περίοδος 1833-1843, Αθήναι: Παπαζήσης, 1982, σελ. 117 επ. και Αλ. Π. Κωστάρα, Από την εξουσία του τυράννου στην τυραννία των παθών, Κομοτηνή 1986, σελ. 75 επ., καθώς και το συλλογικό έργο: Αρτ. Ψαρομηλίγκου κ.ά. (επιμ.), Η δίκη του Κολοκοτρώνη, στη σειρά «Οι Μεγάλες Δίκες», Αθήναι: εκδ. Κυριακάτικης Ελευθεροτυπίας, 2011, σελ. 136 επ.

14. βλ. τη «Γενική Εφημερίδα της Ελλάδος» της 10.10.1831 και της 4.11.1831.

όπως ο στρατιωτικός ποινικός κώδικας (καθιερώθηκε το 1822 ο γαλλικός, με «τας αναγκαίας προσθαφιρέσεις»), ο νόμος για την απαγόρευση της αποδημίας το 1822 και οι δύο νόμοι περί δασμών το 1823 και το 1825, ενώ αργότερα, επί Καποδίστρια, εκδόθηκαν και νόμοι για την κιβδηλεία (1830) και για τον Τύπο (1831). Επίσης, σε πολλές περιπτώσεις διακηρύχθηκε ο προσωρινός χαρακτήρας του «Απανθίσματος» «μέχρι συντάξεως νέου Ποινικού Κώδικος», ενώ σε κάποια φάση, το 1828 και το 1830, θεσπίσθηκαν ως πρόσθετα κριτήρια απονομής της ποινικής δικαιοσύνης η «επιείκεια» και ο «ορθός λόγος»¹⁵.

Η απονομή της δικαιοσύνης κατά την περίοδο της Επανάστασης γινόταν συνήθως από τριμελείς δικαστικές επιτροπές που συγκροτούνταν προς τούτο, κατά τα πρότυπα των επιτροπών του παλαιού γαλλικού καθεστώτος, προς εκδίκαση κάθε υπόθεσης, δυνάμει εξουσιοδότησης από την Κυβέρνηση ή τα αρμόδια «Μινιστέρια». Και τούτο διότι η σύσταση των ποινικών δικαστηρίων με τρεις βαθμούς δικαιοδοσίας, όπως είχε προβλεφθεί, κατά γαλλική επίσης επίδραση, από τη Διάταξη του Βουλευτικού ήδη την 2.5.1822 (με αναθεώρηση την 21.10.1825), δεν κατέστη εφικτό να υλοποιηθεί έως την εποχή του Καποδίστρια, τον Μάιο 1828¹⁶.

15. βλ., αντίστοιχα, το ά. 38 του Ιθ' Ψηφίσματος «περί του Διοργανισμού των Δικαστηρίων» της 15.12.1828 και το ά. 148 στο Παράρτημα του Ψηφίσματος «περί Διοργανισμού Δικαστηρίων» της 15.8.1830 -για τα νομοθετήματα αυτά της Καποδιστριακής περιόδου βλ. Δ.Γ. Σερεμέτη, Οι δικαστικοί οργανισμοί του Κυβερνήτου, περ. «Άρμενόπουλος», τ. η' 1954, σελ. 417-428, 486-502, 572-581 και Νικ. Πανταζόπουλου, Η Δικαιοσύνη 1821-1832, στο συλλογικό έργο: Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, τ. ΙΒ', Αθήναι: Εκδοτική Αθηνών, 1975, σελ. 593-606: 599 επ. Την προτροπή αυτή προς τους δικαστές να δικάζουν με επιείκεια και ορθό λόγο κατεδίκασε πάντως ως «εξωφρενική» ο Βαυαρός ιστορικός του δικαίου Γκούσταβ Γκάιμπ (Gustav Geib) στο ενδιαφέρον έργο του: Παρουσίαση της Κατάστασης του Δικαίου στην Ελλάδα, μιτρφ. Ιρις Αυδή-Καλκάνη, Αθήναι: Γκοβότης, 2008, σελ. 165. Παρομοίως και ο επίσης Βαυαρός νομομαθής Μάουρερ, στο έργο του: Ο Ελληνικός Λαός, 1835, απορρίπτει αυτά τα κριτήρια σαν «μια πολύ αμφίβολη πηγή υικαίου» (§ 221, τ. Α', σελ. 433 ουη μιτρφ. Ε. Καραστάθη και Χρ. Πράτσικα, Αθήναι 1943 και σελ. 367 στη νεότερη μετάφραση από την Ολγα Ρομπάκη, Αθήναι: εκδ. Αριών Τολιόη, 1976), προφανώς φοβούμενος τις αισθαντείσες που θα μπορούσαν έτσι να προκύψουν κατά την αξιολόγηση των δικαστικών υποθέσεων, ιδίως ως προς την επικέτηρη της ποινής. Ωστόσο εάν οι δύο αυτές έννοιες θεωρηθούν ως απλές κατευθυντήριες γραμμές προς εκδίκαση υποθέσεων, τότε πιστεύω ότι η αναφορά τους κατά πάλι παρά περιττή ήταν σε ένα φιλελεύθερο ποινικό νομοθέτημα, όπως το «Απάνθισμα» -πρβλ. Τηλ. Φιλιππίδου, Η ποινική νομοθεσία κατά την Εθνεγεροίαν, Θεσσαλονίκη 1974, σελ. 58 επ.

16. Έτσι, ο Νικ. Σπηλιάδης σε αναφορά του από 10.4.1827 προς την Γ' Εθνοσυνέλευση της Τροιζήνας επισημαίνει ότι «τα κριτήρια [=δικαστήρια] της Ελλάδος έμειναν εις το χαρτί» -βλ. Νικ. Πανταζόπουλου, Ο Ιωάννης Γενατάς και η οργάνωση της Δικαιοσύνης στην Καποδιστρίου, περ. «Αθηνά», τ. 53 (1949), 297-318: 301. Κατ' εξαίρεση λειτουργησε, ωστόσο στο Ναυπλίο κατά την περίοδο Απρίλιος 1826 - Μάιος 1827 το λεγόμενο «Προσωρινόν Εγκληματικόν Δικαστήριον», το οποίο θα έπρεπε να δικάζει «όλα τα εγκλήματα, κατά το Απάνθισμα των Εγκληματικών, το επικυρωθέν δια του ΜΓ' ψηφίσματος της εν Αστρει Β' Εθνικής Συνελεύσεως, και κατά τους Βυζαντινούς νόμους» (βλ. Αρχεία της Ελληνικής Παλιγγενεσίας 1821-1832, αρ. 3, τ. Α', Αθήναι: Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων, 2001, σελ. 187-188, όπου γίνεται αναφορά στο Ψηφίσμα ΙΕ' της 16.4.1826). Ανάλογη διατύπωση για χρήση αυτών των πηγών από τα δικαστήρια

8. Από έρευνα αρχείου που διενήργησε η Βάσω Σειρηνίδου σε σχέση με αναφορές υποβληθείσες κατά την περίοδο Μάρτιος 1822- Δεκέμβριος 1826 από φερόμενους ως αδικηθέντες πολίτες ή από τους συγγενείς τους -συνήθως μέσω «αναφορογράφων»- στα τότε «Λινιστέρια» της Αστυνομίας ή του Δικαίου [=Δικαιοσύνης], κυρίως ως μέσο πίεσης για καταβολή αποζημίωσης από τους δράστες¹⁷, συνάγεται μια ενδιαφέρουσα εικόνα για τη φαινομένη ή δήλη εγκληματικότητα της επαναστατημένης Ελλάδας¹⁸. Εποι, από το σύνολο 650 αναφορών που εξετάσθηκαν ως δείγμα στα αρχεία των δύο «Λινιστέριων» και στα Αρχεία της Ελληνικής Παλιγγενεσίας, προκύπτει ότι ποινικό χαρακτήρα είχαν περίπου οι μισές (45,8%) από αυτές τις αναφορές (298). Εξ αυτών, πάλι, οι περισσότερες (84) αφορούσαν -σε σύγχρονη ποινική ορολογία- ληστείες, συνήθως από άτακτα στρατιωτικά σώματα που περιφέρονταν στην ύπαιθρο ή σε πόλεις. Ακολουθούν οι κλοπές (69), είτε με την αυθεντική τους μορφή, είτε και ως υπεξαιρέσεις για πράγματα που οι παθόντες είχαν εμπιστευθεί στους δράστες σε κρίσιμες ώρες, π.χ. πολιορκίας. Τρίτες στη σειρά (53) έρχονται οι ανθρωποκτονίες, κυρίως με σκοπό ή εξ αφορμής ληστείας, και έπονται οι κατά κανόνα ομαδικές βιαιοπραγίες (46), π.χ. δημόσιος ξυλοδαρμός, και σε μικρότερο βαθμό οι παρθενοφθορίες με δόλο (12) και οι βιασμοί (10), που συχνά τελούνται κατά συρροή και εις βάρος προσφυγικών πληθυσμών¹⁹. Αναφορές όμως υποβάλλονταν, σε μικρότερη έκταση, και για εγκλήματα κατά της ασφάλειας του

- (άρα και του «Απανθίσματος») μετέρχεται και το Σύνταγμα της Τροιζήνας του 1827, στο ά. 142 (αυτόθ., σελ. 661), καθώς και το Κ' Ψήφισμα του Μαρτίου 1832 (αυτόθ., ά. 5, τ. Γ', σελ. 246). Σημειώνεται ότι οι αποφάσεις τούν εν λόγω πενταμούς Δικαστηρίου ήσαν ανέκλητες (*Nik. Δραγούμη, Ιστορικά Αναμνήσεις*, όπ.π., ανωτ., σημ. 8, τ. Α', σελ. 165), ενώ στο τέλος των αποφάσεων είθιτο κατά ενδιαφέροντα τρόπο και η φράση: «προς παράδειγμα και σωφρονισμόν των ἀλλῶν», φράση που δείχνει και την έμφαση των δικαστών εκείνης της εποκής στη γενική πρόληψη. Συνολικά, το Δικαστήριο αυτό εξέδωσε κατά την επήρημα λειτουργία του 24 αποφάσεις, εκ των οποίων οι 22 ήσαν ποινικού χαρακτήρα. Μάλιστα, 3 από αυτές αφορούσαν καταδίκες αστυνόμων για κατάρχηση εξουσίας κατά πολιτών (βλ. *Βάσω Σειρηνίδου, Βία, έγκλημα και ποινική δικαιοσύνη στην επαναστατημένη Ελλάδα, συμβολή στο συλλογικό έργο: Κωστής H. Κολοβός* (επιμ.), Κατανοώντας τον πόλεμο της Ανεξαρτησίας, Αθήνα: Πατάκης (υπό δημοσίευση), σελ. 18/20 και σημ. 55-57). Επίσης, για βραχείες περιόδους, όταν η ελεύθερη Ελλάδα είχε περιορισθεί σε λίγα μόνο οχυρά, λειτούργησαν επαρκιακά δικαστήρια σε Ναύπλιο, Τριπολίτεα, Αθήνα, Σαλαμίνα και Αιτωλοίκο, καθώς και ένα εμποροδικείο στη Σύρο -βλ. *Βάσω Σειρηνίδου, Εις την δικαιοσύνην της Σεβαστής Διοικήσεως προστρέχων: δικαστήριο θεσμοί και κοινωνία στην επαναστατημένη Ελλάδα, συμβολή στον Τιμητικό Τόμο στην καθηγήτρια Ολγα Κατσαρδή-Hering, με τίτλο Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*. Οι κόσμοι του και ο Κόσμος, με επιμ. Α. Παπαδίαλα/ Μ. Ευθυμίου κ.ά., Αθήνα: Ευρασία, 2021 (υπό εκτύπωση), σελ. 131-146: 136.
17. Πρβλ. *Βάσω Σειρηνίδου, Εις την δικαιοσύνην της Σεβαστής Διοικήσεως προστρέχων, όπ.π. (προηγούμενη υποσημείωση)*, σελ. 134-135.
18. *βλ. Βάσω Σειρηνίδου, Βία, έγκλημα και ποινική δικαιοσύνη στην επαναστατημένη Ελλάδα, όπ.π., σελ. 5 επ./20 και σημ. 16 του δικτυολογηφρήμένου κειμένου.*
19. Οι βιασμοί κατατάσσονταν τότε στα απεχθή εγκλήματα και αποδοκιμάζονταν από σύσωμη την τοπική κοινότητα, ιδίως όταν οι αξιόποινες αυτές πράξεις προέρχονταν από ξενομερίτες -βλ. *Βάσω Σειρηνίδου, Σεξ και έγκλημα, κεφάλαιο από το έργο της: Στα χρόνια της Βίας, Έγκλημα, κοινωνία και θεσμοί*

κράτους και της δημόσιας τάξης (π.χ. παρακίνηση σε δημεγγερσία), με βάση τις εισαχθείσες τότε διατάξεις του «Απανθίσματος», αλλά κατ' ουσίαν για λόγους αναγόμενους σε προσωπικές διαφορές και αλληλοσυκοφαντίες.

Βέβαια, πρόκειται εδώ για στοιχεία από υποβληθείσες αναφορές-καταγγελίες που δεν γνωρίζουμε πώς εξελίχθηκαν δικαστικά και εάν δικαιώθηκαν τελικά οι καταγγείλαντες. Συνεπώς, δεν παρέχεται από τα στοιχεία αυτά μια ακριβής αποτύπωση για την πραγματική ή έστω για την ένδικη (εκδικασθείσα) εγκληματικότητα εκείνης της εποχής. Ωστόσο, τα στοιχεία αυτά παρουσιάζουν ενδιαφέρον, διότι εισφέρουν μια πρώτη, τεκμηριωμένη εικόνα ως προς τις μορφές συμπεριφοράς που θεωρούνταν ότι δημιουργούν προβλήματα στις τότε τοπικές κοινωνίες²⁰.

9. Σε γενικές γραμμές, η εκδίκαση των ποινικών υποθέσεων παρουσίαζε τότε πολλά στοιχεία εξώδικης επίλυσης διαφορών («αιρετοκρισία») και εξεύρεσης μιας συμβιβαστικής λύσης («εξισασμού» ή «σασμού») μεταξύ των αντιδίκων μερών, ώστε να εδραιώνεται η κοινωνική ειρήνη στις τοπικές κοινωνίες, κατά τα ειωθότα και επί Θωμανοκρατίας²¹. Εξ ου και η όλη διαδικασία εμφορείτο από πνεύμα συχετικής ηπιότητας²². Ωστόσο, το συμβιβαστικό αυτό

στην επαναστατημένη Ελλάδα, Αθήνα: Θεμέλιο (υπό δημοσίευση), ιδίως σελ. 1 επ./20 του δικτυολογηφρήμένου κειμένου.

20. Για το ίδιος και την υποτιθέμενη πραγματική έκταση των εγκλημάτων στην Ελλάδα κατά την περίοδο ισχύος του «Απανθίσματος» παρέχει κάποια στοιχεία, αλλά σε εμπειρικό/ βιωματικό επίπεδο, ο Βαυαρός *Γκούσταβ Γκάιμπ* στο έργο του: *Παρουσίαση της Κατάστασης του Δικαίου στην Ελλάδα*, (πρωτεκδόθηκε στα γερμανικά το 1835), μτφρ. Ιρις Αυδή-Καλκάνη, Αθήνα: *Γκιοβότης*, 2008, σελ. 108 επ. Θεωρεί εκεί ο *Γκάιμπ* ότι ανάλογα με τον πληθυσμό της, στην Ελλάδα διαπράττονται πολύ λιγότερα αδικήματα από άλλες ευρωπαϊκές χώρες, ότι αικόμη και οι φύνοι και οι σωματικές βλάβες είναι συγκριτικά σπάνιοι (διότι «οι σημερινοί Ελληνες είναι ακριβώς όπως και στην αρχαιότητα φλύαροι και πολυλογάδες [...] και μένουν πάντα μόνο στα λόγια και στις βρισιές» -sic!), ενώ αντιθέτα πιστεύεται ότι επιπολάζουν εγκλήματα όπως η άμβωση και η παιδεραστία (!), αλλά κυρίως οι ληστείες στους δρόμους και η πειρατεία από άτομα που εμφανίζονται σαν αγωνιστές, καθώς επίσης η απάτη και ο εμπρησμός δασών για δημιουργία βοσκοτόπων. Πάντως, με βάση ορισμένα επίσημα στοιχεία που δημοσιεύθηκαν λίγο αργότερα και αφορούσαν το έτος 1838 ως προς εκδικασθέντα κακουργήματα από ορκωτά δικαστήρια στην Ελλάδα προκύπτει ότι η βιωματική αυτή εικόνα του *Γκάιμπ* σε κάποιο βαθμό ευσταθεί, καθώς κύρια εγκλήματα εκεί εμφανίζονται να είναι η ληστεία, είτε από μέλος μιας κοινότητας (36 καταδίκασθεντές), είτε και εκτός αυτής, π.χ. στην ύπαιθρο (115 καταδίκασθεντές), ενίστε, δε, κατά συρροή και με φόνο (37 καταδίκασθεντές) -βλ. *Frederick Strong, Greece as a Kingdom, or A Statistical Description of that Country*, London: Longman etc., 1842, σελ. 335).
21. Πρβλ. *Nik. Δραγούμη, Ιστορικά Αναμνήσεις*, όπ.π., τ. Α', σελ. 158. Στις περιπτώσεις εκδίκασης τέτοιων ποινικών υποθέσεων, η απονομή της Δικαιοσύνης, εκεί όπου ήταν ανεκτή από τον οθωμανό κατακτητή, γινόταν κυρίως από τους επιτρόπους των κοινοτήτων -βλ. *Μεν. Τουρτόγλου*, Συμβολή στη μελέτη της ποινικής δικαιοσύνης κατά τη μεταβυζαντινή περίοδο, στον συλλογικό τόμο: *Λεων. Κοτσαλή/ Δημ. Κιούπη* (επιμ.), Ιστορία του Ποινικού Δικαίου και των Ποινικών Θεσμών, Αθήνα/ Κομοτηνή: Αντ. Ν. Σάκκουλας (σειρά «Ποινικά», αρ. 71), 2007, σελ. 79-89: 82 επ.
22. Και το ίδιο το «Απάνθισμα» κατηγορήθηκε άλλωστε από τον Μάσουρερ για «ανήκουστη επιεικεία» (Ο Ελληνικός Λαός, § 227, τ. Α', σελ. 447 στη μτφρ. Ε. Καραστάθη και Χρ. Πράσικα, Αθήναι 1943 και σελ. 379 στη νεότερη μετάφραση από την

πνεύμα κατά την πολεμική περίοδο της Επανάστασης δεν είχε πλέον τα ίδια περιθώρια να διέπει τις ποινικές διαιδικασίες, όπως παλαιότερα, λόγω της τότε οξύτητας των αντιπαραθέσεων, του κλονισμού της εμπιστοσύνης μεταξύ των πολιτών εξ αιτίας ανεξόφλητων χρεών, καθώς και της διάβρωσης του ιστού των τοπικών κοινωνιών συνεπεία πληθυσμιακών μετακινήσεων και προσφυγικών ρευμάτων²³.

Οπωσδήποτε υπήρξαν έτσι και ορισμένες θανατικές καταδίκες για φρονείς²⁴. Συνήθως, όμως, οι αποφάσεις των δικαστηρίων περιορίζονταν σε μικρές ποινές, όπως π.χ. ποινή φυλάκισης δύο μηνών και χρηματική ποινή 20 φοινίκων στον ένοχο «απλής απειθείας προς την καθεστώσαν εξουσίαν» (απόφ. ΙΑ' της 28.3.1830 του Πρωτόκλητου Δικαστηρίου Άνω Μεσσηνίας ως εγκληματικού)²⁵. Επίσης, στα Γερμανικά Αρχεία του Κράτους εντοπίσθηκε απόφαση κατά την οποία η ποινή για τον θανάσιμο τραυματισμό νεαρής κοπέλας από ένοπλο ήταν 1.000 γρόσια και ένας μήνας φυλακή²⁶. Πολλές φορές μάλιστα επιβάλλονται στους δράστες εγκλημάτων ιδιότυπες ποινές, όπως «να καθαρίζουν δις της εβδομάδος τους δρόμους της πόλεως» στη διάρκεια της τρίχρονης φυλάκισης που τους επιβλήθηκε²⁷.

Αξιοσημείωτο είναι ακόμη ότι ορισμένες φορές εφαρμόζονται ποινές απ' ευθείας από την «Εξάβιβλο» του Κωνστ. Αρμενόπουλου, χωρίς να λαμβάνεται υπ' όψη η αντίστοιχη (και διαφορετική ως προς το είδος της ποινής) διάταξη του «Απανθίσματος». Υπάρχει, έτσι απόφαση, κατά την οποία σε μια περίπτωση εκούσιας παρθενοφθορίας ο δράστης διατάχθηκε να καταβάλει τη χρηματική ποινή που του επιβλήθηκε όχι σε ορφανοτροφείο, όπως προέβλεπε η § 54 του «Απανθίσματος», αλλά στο ίδιο το θύμα του, κατ' ά. 6. 3. 5 της «Εξαβίβλου»²⁸.

Ολγα Ρομπάκη, Αθήνα: εκδ. Αρφών Τολίδη, 1976), χωρίς όμως να λαμβάνεται έτσι υπ' όψη κάτι το οποίο ορθά επεσήμανε και η Ρωξάνη Δ. Αργυροπούλου (στο έργο της: Ο Βενιαμίν Λέσβιος και η Ευρωπαϊκή Σκέψη του Δέκατου Ογδου Αιώνα, Αθήνα: Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, αρ. 83, 2003, σελ. 117), ότι δηλ. η επιείκεια ήταν τότε επιβεβλημένη προς «άμβλυνση των παθών, που προέρχονταν από εγκληματικές ενέργειες».

23. Πρβλ. Βάσω Σειρηνίδου, Εις την δικαιοσύνην την Σεβαστήν της Διοικήσεως προστέχων, όπ.π., σελ. 143.
24. Ν. Δραγούμη, Ιστορικά Αναμνήσεις, τ. Α', Αθήνα 1925 [18741], σελ. 166 και Β.Κ. Δωροβίνη, Θανατική ποινή: Η πρώτη εφαρμογή και «υποδοχή» της στη νεότερη Ελλάδα, περ. «Νομικό Βήμα» 29: 1981, σελ. 1459-1462: 1460. Ενδιαφέρον παρουσιάζει και η περιγραφή μιας θανατικής εκτέλεσης στη «Γενική Εφημερίδα της Ελλάδος» της 17.12.1830, σελ. 464-465 και κατ' αναδομούσευση στο περ. «Θέμις», Β' 1891, σελ. 204-206.
25. Δ. Σερεμέτη, Η δικαιοσύνη επί Καποδιστρία, Πρώτη περίοδος 1828-1829, Θεσσαλονίκη 1959, σελ. 403 και 209.
26. Βάσω Σειρηνίδου, Βία, έγκλημα και ποινική δικαιοσύνη στην επαναστατημένη Ελλάδα, όπ.π., σελ. 16/20 και σημ. 48.
27. Δ. Σερεμέτης, όπ.π., σελ. 393 και Κ. Δωροβίνης, όπ.π., σελ. 1460, σημ. 1· πρβλ. και Δ. Καρανίκα, Σωφρονιστική, τ. Α', Θεσσαλονίκη 1948, 80, σελ. 252-253.
28. Μεν. Τουρτόγλου, Παρθενοφθορία και Ευρεσις Θησαυρού, Αθήνα 1963, σελ. 169. Η απόφαση αυτή, πάντως, δεν πρέπει να εκπλήσσει, καθώς σημειώθηκε τότε μια γενικότερη αντίδραση προς την ενλόγω διάταξη του «Απανθίσματος», ακόμη και από τον Γραμματέα [Τυπουργό] Δικαιοσύνης επί Καποδιστρία Ιωάννη Γενατά (Τουρτόγλου, όπ.π., σελ. 164), ο οποίος άλλωστε διατύπωσε σοβαρές επικρίσεις και γενικότερα για το «Απάνθισμα» (Τουρτόγλου, όπ.π., σελ. 106 και σημ. 1).

10. Δύο περαιτέρω επισημάνσεις είναι εδώ χρήσιμες ως προς τις πηγές από τις οποίες αντλήθηκε το υλικό του «Απανθίσματος» και ως προς τον πιθανό βασικό του συντάκτη.

V. Το αποτύπωμα της Βυζαντινής νομοθεσίας στη διαμόρφωση του «Απανθίσματος»

11. Σχετικά με το πρώτο θέμα, η εντολή την οποία έλαβαν τα μέλη της Επιτροπής του «Απανθίσματος» από τη Β' Εθνοσυνέλευση του Αστρούς με το ΙΑ' Ψήφισμά της ήταν να ετοιμάσουν ένα Ποινικό Κώδικα «κατά τους νόμους των Ημετέρων Αειμνήστων Βυζαντινών Αυτοκρατόρων και άλλοθιν».

Οστόσο, η αναφορά αυτή στο Βυζαντινό δίκαιο, μολονότι φαινόταν δικαιολογημένη ως προσπάθεια των επαναστατημένων Ελλήνων να επανασυνδεθούν σε επίπεδο νομοθεσίας με το ένδοξο παρελθόν και τις εικαζόμενες ή πραγματικές «ρίζες» τους, κυρίως σε σχέση με την εκκλησιαστική χριστιανική παράδοση, όμως παρουσίαζε σοβαρά προβλήματα²⁹.

Εν πρώτοις, δεν υπήρχε διαθέσιμη και προσβάσιμη στους επαναστατημένους Ελληνες η ίδια η Βυζαντινή (ποινική) νομοθεσία, κυρίως στην αυτούσια μορφή των «Βασιλικών». Όπως αναφέρει ο Νικόλαος Δραγούμης, τα νομικά βιβλία στην επαναστατημένη Ελλάδα ήσαν ελάχιστα, ενώ δεν υπήρχαν και Ελληνες με νομική μόρφωση, ώστε να ερμηνεύουν με ικανοποιητικό τρόπο τα νομοθετικά αυτά κείμενα³⁰. Ακόμη όμως και τα ερανιστικά / συμπιληματικά

29. Πέραν των άλλων, αρκετοί συγγραφείς επισημαίνουν εδώ ως πρόβλημα και το γεγονός ότι «το «οικουμενικό ιδεώδες» του Βυζαντίου ήταν ανεθνικό και γι' αυτό δεν συμβιβαζόταν με την επιδίωξη της εθνικής ανεξαρτησίας, δηλαδή με την ίδρυση ανεξάρτητου και κυριαρχου εθνικού κράτους» -βλ. π.χ. Αριστόβουλο I. Μάνεση, Η φιλελεύθερη και δημοκρατική ιδεολογία της Εθνικής Επανάστασης του 1821, εις: Επίσημοι λόγοι Πανεπιστημίου Αθηνών περιόδου από 1.9.1982 έως 18.5.1983, Αθήνα 1987, σελ. 269-316: 278 επ., όπου και περαιτέρω βιβλιογραφία. Η ένσταση αυτή, παρά τη γενικότητά της, είναι κατ' αρχήν δύσιμη, ωστόσο όταν πρέπει να ομολογηθεί ότι κατά την ύστερη εποχή της Βυζαντινής αυτοκρατορίας και ιδίως από την εποχή της Μακεδονικής Δυναστείας (867-1057), πολλοί λόγιοι ή και ανώτατοι αξιωματούχοι θεωρούσαν τους εαυτούς τους Ελλήνες, δηλ. απόγονους των αρχαίων Ελλήνων, των οποίων άλλωστε τη γλώσσα μιλούσαν και την παιδεία καλλιεργούσαν. Αποκορύφωμα, δε, αυτής της εξέλιξης υπήρξε η επισήμανση του Γεωργίου Πλήθωνα Γεμιστού προς τον αυτοκράτορα Μανουήλ Β' Παλαιολόγο (πρώτο ήμισυ του 15ου αι.), ότι: «εσμέν γαρ ών ηγείσθε τε και θασιλεύετε Έλληνες το γένος, ως ή τε φωνή και πάτριος παιδεία μαρτυρεί» -βλ. Σπ. Λάμπρου, Παλαιολόγεια και Πελοποννησιακά, τόμ. Γ', εν Αθήναις 1926, μελέτη: Περί των εν Πελοποννήσω Πραγμάτων, σελ. 246-265: 247 και σε ψηφιακή μορφή στην ιστοσελίδα: <http://diogeneia.library.upatras.gr/apanthisma/palaiologeia-v3#?c=0&t=0&cv=287&highlight=258%2C295%2C1879%2C1431> Τη δίλωση αυτή αναφέρει και η Ελένη Γλύκατζη-Αρβελέρ στο ενδιαφέρον πόνημά της: Πόσο ελληνικό είναι το Βυζάντιο; Πόσο Βυζαντινοί οι Νεοελλήνες; Αθήνα: εκδ. Gutenberg, 2016, σελ. 57.
30. Βλ. Νικ. Δραγούμη, Ιστορικά Αναμνήσεις, όπ.π., τ. Α', σελ. 170, όπου αναφέρει χαρακτηριστικά: «Ησαν δε οι κατά πάσαν την Ελλάδα νομιμαθείς τρεις μόνον, αλλά και τα νομικά βιβλία ή φυλλάδια ήσαν τρία και ταύτα μικράν ή μηδεμίαν σχέσιν έχοντα προς την ποινική ή πολιτική [=αστικήν] νομοθεσίαν». Σε άλλο σημείο του έργου του (σελ. 161), ο Δραγούμης επιχειρεί να δώσει μια εξήγηση γι' αυτή την σπάνη των νομομαθών ή νομικών και την αποδίδει εν τέλει στο γεγονός ότι σε εποχή «προ-

έργα που είχαν εκδοθεί για τη βυζαντινή νομοθεσία και που χρησιμοποιούνταν προς εκδίκαση υποθέσεων στην οθωμανοκρατούμενη Ελλάδα, πόρρω απειχαν να ανταποκρίνονται στις ανάγκες της επαναστατημένης Ελλάδας, λόγω του αναχρονιστικού, ανελεύθερου και εκτός ελληνικής πραγματικότητας χαρακτήρα τους. Κυρίως επρόκειτο εδώ για το έργο: «Εξάβιβλος» του Κωνστ. Αρμενόπουλου (1345)³¹. Όμως το ίδιο συνέβαινε και με νομοθετήματα που είχαν θεσμοθετηθεί στις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες

αιωνίου απηνούς τυραννίδος»: [όπως η οθωμανική] κανείς δεν θα σκεπτόταν ότι ήταν «κοινωφελές να σπουδάσῃ περὶ επιστήμας, ας ουδέποτε θα εικαλείτο ίνα εφαρμόσει». Επίσης και ο Μάλουρερ στο έργο του: Ο Ελληνικός Λαός, 1835, § 218, τ. Α΄, σελ. 425 στη μετάφραση Χρ. Πράτοικα και Ευστ. Καραστάθη, Αθήναι 1943, και σελ. 360 στη μτφρ. της Ολγας Ρομπάκη των εκδ. Αρφών Τολίδη, 1976) επισημαίνει: «Εἶναι γεγονός πως δεν ήταν δυνατόν να βρεθεί πουσιθά στην Ελλάδα ένα πλήρες αντίτυπο με ολές εκείνες τις απαραίτητες συλλογές: Ιουστινιανείο δίκαιο, Βασιλική, Νεαρές, καθώς και τις μεταγενέστερες επεξεργασίες τους. Ετοί το πράγμα [=της εκδίκασης υποθέσεων με βάση τη βυζαντινή νομοθεσία] έμεινε μόνο σαν σχέδιο, και [=οι δικαστές] συνέχισαν να χρησιμοποιούν τον Αρμενόπουλο, ο οποίος επικυρώθηκε μάλιστα και με εκείνο το διάταγμα περὶ δικαστικού οργανισμού της 4/16.2.1830, ά. 1. Τώρα, για το πώς τον χρησιμοποιούσαν, αυτό το συμπεράίνουμε από το γεγονός ότι σ' ολόκληρη την Ελλάδα δεν υπήρχαν καλά-καλά ούτε τρία αντίτυπα, και δεν υπήρχε ούτε ένας που να τον έχει καταλάβει». Γενικότερα για τα αλλοδαπά νομικά Βιβλία που κυκλοφορούσαν τότε σε μετάφραση στην Ελλάδα και για τους Ελληνες που είχαν σπουδάσει νομικά στο εξωτερικό βλ. ιδίως: *Nik. I. Παντζόπουλου*, Το δια της Επαναστάσεως του 1821 θεσπισθέν Δίκαιον και οι Ελλήνες Νομικοί, Θεσσαλονίκη: Δικηγορικός Σύλλογος Θεσσαλονίκης, 1971, σελ. 20 κα 26.

31. Η «Εξάβιβλος» υπήρξε η τελευταία και πληρέστερη συλλογή βυζαντινορρωμαϊκών διατάξεων, γι' αυτό και είχε επιτύχει να δεσπόσει στη δικαιοτηριακή πρακτική της οθωμανοκρατούμενης Ελλάδας, ιδίως αφότου εκδόθηκε το 1744 σε απλοελληνική γλώσσα από τον Αλέξιο Σπανό (μικρότερης σημασίας ερανιστικά έργα για το βυζαντινό δίκαιο ήσαν ο «Νομόκανων» του Μαλαζούν και το «Νομικόν» του Επισκόπου Καμπανίας Θεοφίλου). Οι ποινικές της διατάξεις παρατίθενται στο έκτο και τελευταίο Βιβλίο της, ανάγονται, δε, προπάντων στον «Πρόχειρο Νόμο» της Μακεδονικής Δυναστείας, δηλ. σε ένα νομοθέτημα που είχε θεσπισθεί περίπου μια χιλιετία πριν από την Ελληνική Επανάσταση του 1821, δηλ. το 869. Εξάλλου, η «Εξάβιβλος» είνει ερανιστικό χαρακτήρα, χωρίς δηλ. συνεκτική δομή-μένον μορφή, γι' αυτό και υπήρχαν σ' αυτήν αρκετές διατάξεις με αντίθετο μεταξύ τους περιεχόμενο που έχρηζαν ερμηνείας, ενώ, όπως προκύπτει από τις πηγές, ορισμένες άλλες ποινικές κυρίως διατάξεις της είχαν με τη διάρκεια του χρόνου περιπέσει σε ακρησία -βλ. την εισαγωγή του Κ.Γ. Πιτσάκη στην έκδοση Κ. Αρμενόπουλου, Πρόχειρον Νόμων ή Εξάβιβλος, την οποία επιμελήθηκε ο ίδιος, Αθήνα: Διδώνη, 1971, σελ. μ' και σημ. 38, καθώς και το έργο μου Ποινική Καταστολή, οπ.π., παρ. 91 και 188, σελ. 87 επ. και 187 επ. Επιπλέον, από μία απλή φυλλομέτρηση του 6ου Βιβλίου της «Εξαβίβλου» για τα ποινικά αδικήματα, μπορεί εύκολα να διαπιστώσει κανείς τόσο τον περιορισμένο χαρακτήρα της ποινικής ύλης που καλύπτουν (περιλαμβάνονταν ιδιώς εγκλήματα όπως μοιχεία, εκπόρνευση γυναικών και διαπαρθένευση, αιμομεξία, κλοπή, τυμβώρυξια και ιεροσυλία, φόνος, αρπαγή, αυτομολία και ανδραποδισμός, συκοφαντία, φαρμακεία [=δολοφονία με δηλητήριο], μαγεία, αίρεση και ειδωλολατρία, εμπρησμός], όσος και τη σκληρότητα των απειλουμένων ποινών, που ήταν συνήθως ο θάνατος ή ο ακρωτηριασμός του δράστη, ακόμη και για παρωχημένα αδικήματα. Προβλεπόταν έτσι η ποινή του θανάτου γι' αυτόν που τελούσε θυσίες κατά την αρχαιοελληνική τελετουργία ή που ήταν χριστιανός και ασπαζόταν την αρχαιοελληνική θρησκεία (βλ. τον τίτλο ΙΑ΄ της «Εξαβίβλου» στην έκδοση με επιμέλεια Κ.Γ. Πιτσάκη, οπ.π., σελ. 360).

κατά την τελευταία περίοδο της Οθωμανοκρατίας³², όπως το «Νομικόν Πρόχειρον» με συντάκτη τον Μιχ. Φωτεινόπουλο (1765)³³ και η «Νομοθεσία» του ηγεμόνα Ιωάννη Καρατζά (1818)³⁴.

32. Δεν γίνεται μνεία, εδώ, δύο άλλων νομοθετημάτων των Παραδουνάβιων Ηγεμονιών, ήτοι του «Συνταγμάτου Νομικού» (1780) του ηγεμόνα της Βλαχίας Αλέξανδρου Υψηλάντη και του «Πολιτικού Κώδικος του Πριγκιπάτου της Μολδαβίας» (1816-1817) του ηγεμόνα της Σκαρλάτου Καλλιμάχη, δεδομένου ότι σε αυτά δεν περιέχονται διατάξεις ουσιαστικού ποινικού δικαίου που θα ήταν χρήσιμες για τη σύνταξη του «Απανθίσματος».
33. Το «Νομικόν Πρόχειρον» δημοσιεύθηκε στο Βουκουρέστι το 1765 και συντάχθηκε από τον διδάσκαλο της Μεγάλης του Γεννούς Σχολής Μιχαήλ Φωτεινόπουλο στα ελληνικά, προκειμένου να χρησιμεύσει ως κώδικας νόμων στην περιοχή της Βλαχίας. Περιέχει διατάξεις αστικού, ποινικού και εκκλησιαστικού δικαίου και διαιρείται σε τρία Βιβλία. Οι ποινικές διατάξεις περιλαμβάνονται (μαζί με αστικές διατάξεις) στο δεύτερο Βιβλίο (ιδίως ά. 39-80) και στηρίζονται κυρίως στα «Βασιλικά» (911), ένα ογκώδες νομοθέτημα της Μακεδονικής Δυναστείας, που Βασίσθηκε και αυτό με τη σειρά του στους «Πανδέκτες» του Ιουστινιανού. Τα κυριότερα προβλεπόμενα αδικήματα, περί τα 40, είναι σε μεγάλο βαθμό παρόμοια με εκείνα της «Εξαβίβλου» (βλ. την αμέσως προηγούμενη υποσημείωση). Καθίσταται λοιπόν προφανές ότι το «Νομικόν Πρόχειρον» του Μιχ. Φωτεινόπουλου, επικεντρώνοντας, όπως και η «Εξαβίβλος», σε αδικήματα παρωχημένα αλλά και απειλούμενα με σκληρότατες ποινές, όπως η θανατική, δεν μπορούσε να ανταποκριθεί στις ανάγκες της νεωτερικής εποχής του 19ου, γι' αυτό και είναι αρκιβολού εάν το νομοθέτημα αυτό τέθηκε ποτέ σε ισχύ ως νόμος (πρβλ. τις αναπτύξεις στο έργο μου Ποινική Καταστολή, οπ.π., παρ. 197-198, σελ. 195 επ.. ως προς το κείμενο αυτού του νομοθετήματος σε ψηφιακή μορφή, βλ. <http://repository.academyofathens.gr/gr/listItems/92348>).
34. Το νομοθέτημα αυτό, όπως και το «Νομικόν Πρόχειρον» της προηγούμενης υποσημείωσης, εμπειριέχει όχι μόνο ποινικές διατάξεις, αλλά και αστικές, αποτελεί δηλ. ένα κείμενο που ρύθμιζε περί τις αρχές του 19ου αι. με υποχρεωτικό τρόπο τις βασικές στάσεις των διαβιούντων απόμων στη Μολδαβία. Συντάκτης του υπήρξε ο ηπειρώτης ποιητής και λόγιος Αθανάσιος Χριστόπουλος. Τα αδικήματα που προβλέπονται στο πέμπτο τμήμα της «Νομοθεσίας» είναι μόλις δέκα, άρα πολύ λίγα για να καλύψουν τις απαιτήσεις ενός ποινικού κώδικα. Οστόσο πρόκειται για τα βασικότερα ποινικά αδικήματα (φόνος, ληστεία, κλοπή, οικονομική χρεοκοπία, πλαστογραφία, ψευδομαρτυρία, συκοφαντία, παραχάραξη, ατιμία [=εξύβριση] με λόγο ή έργο, μοιχεία), ενώ υπάρχει και αικροτελεύτια διάταξη («Παράρτημα») για αποζημίωση λόγω βλάβης (π.χ. στην § 3: «όποιος πληγώσαν άνθρωπον, ή ζώον ενέκεται τα έξοδα της ιατρείας του»). Επιπλέον, μολονότι λιγοστές, οι ποινικές αυτές διατάξεις φαίνονται να έχουν αποστασιοποιηθεί από τα πρότυπα της βυζαντινής νομοθεσίας και να έχουν ένα σύγχρονο, νεωτερικό πνεύμα, ενώ παρουσιάζουν και μια -για την εποχή τους- αξιόλογη νομοτεχνική φροντίδα, καθώς συμπεριλαμβάνουν συνήθως ορισμούς των αδικημάτων, διακρίσεις των υποπειρωτώσεων τους και ρυθμίσεις γενικότερου χαρακτήρα, όπως ότι υπάρχει «έλλειψη ευθύνης» για «φόνο» σε περίπτωση άμινας (τμ. Ε΄, κεφ. Α΄, §. 4.α). Συνεπώς η «Νομοθεσία» του Βοεβόδα της Ουγγροβλαχίας Ιωάννη Καρατζά θα μπορούσε να είχε χρησιμεύσει ως Βοθημά ποινικών συντάξεων του «Απανθίσματος» και ιδίως στο μέλος της Επιτροπής του «Απανθίσματος» Βενιαμίν Λέσβιο, δεδομένου ότι ο τελευταίος είχε καλή σκέση με τον ηγεμόνα Ιωάννη Καρατζά, τον δε Φεβρουάριο 1818 βρέθηκε στο Βουκουρέστι για τα εγκαίνια επαναλειτουργίας της εκεί Ακαδημίας, της οποίας θα αναλάμβανε τη σχολαρχία (πρβλ. κατωτ., παρ. 18). Ωστόσο, από μία αντιπαραβολή των κειμένων της «Νομοθεσίας» με εκείνο του «Απανθίσματος» προκύπτει ότι είναι μικρές οι ομοιότητες των δύο νομοθετημάτων. Μία εξήγηση που μπορεί να δοθεί εδώ, είναι ότι η εν λόγω

12. Το πρόβλημα αυτό της ανεπάρκειας των βυζαντινών νομοθετικών κειμένων ήταν, άλλωστε, σε πλήρη επίγνωση των μορφωμένων Ελλήνων εκείνης της εποχής, οι οποίοι σε συναρφή δημοσιεύματά τους στον Τύπο αντιμετώπιζαν με σοβαρές επιφυλάξεις τη βυζαντινή νομοθεσία ως πηγή δικαίου³⁵.

Ειδικότερα, στην «Εφημερίδα των Αθηνών» υπάρχει επιστολή αναγνώστη της με τα αρχικά Ν.Κ., που δημοσιεύθηκε στο φύλλο της 4.10.1824 (σελ. 2-3), άρα μετά την ψήφιση του «Απανθίσματος», αλλά χωρίς να έχει γίνει ακόμη ευρύτερη γνωστοποίησή του. Στην επιστολή αυτή γίνεται λόγος για την ανάγκη προς σύσταση δικαστηρίων και, ακόμη, προς εφοδιασμό των δικαστών με τα κατάλληλα νομοθετήματα. Σε αυτήν τονίζονται και τα ακόλουθα:

«Ο οργανικός Νόμος [=Προσωρινά Πολιτεύματα Επιδαιύρου και Αστρους -βλ. ανωτ., παρ. 1] είδα να διορίζῃ εις τας πολιτικάς [=αστικάς] και εγκληματικάς Διαδικασίας τους Νόμους των αειμνήστων Αυτοκρατόρων μας όσους είδα να κρίνουν τοιαύτας διαδικασίας με τον Νόμον εις το χέρι, είδα να βαστούν ένα Νομικόν του Αρμενόπουλου επιγραφόμενον, και με λέγουν, ότι αυτό είναι το Νομικόν οπού το Πολίτευμα συσταίνει. Το επαρτήρησα πολλάκις, και τη αληθεία με εφάνη πολλά ανάξιον Νομικόν δια ένα ελεύθερον Εθνος καθώς το εδικόν μας. Νομικός δεν είμαι. Σας λέγω όμως, ότι εις αυτό δεν εκατάλαβα τι σαφές. Μου εφάνη ένας κυκεών. Σωροί Νόμων Βασιλέων, Καισάρων, απλών Κριτών, Μοναχών, Πατριαρχών, φάσκοντες και αντιφάσκοντες προς αλλήλους· [ε]ίδον διστάξεις καμερπείς και ανελευθέρας· [ε]ίδον κεφάλαια Νόμων πάντη ανάρμοστα εις το πνεύμα τούτου του αιώνος και αντιβαίνοντα εις αυτάς τας αρχάς του πολιτεύματός μας. Το Εθνος μας λοιπόν έχει μεγαλωτάτην ανάγκην και από Κώδικας Νόμων Πολιτικών και Εγκληματικών [...]» (υπογραμμίσεις στο πρωτότυπο).

³⁵ «Νομοθεσία» δημοσιεύθηκε το 1818 στη Βιέννη, ενώ λίγο μετά τα εγκαίνια της Ακαδημίας, ήτοι τον Σεπτέμβριο 1818, ο Καραϊζής, ο ανεψιός του Άλεξανδρος Μάυροκορδάτος, άλλη και ο ίδιος ο Βενιαμίν αναγκάσθηκε για φύγουν εστευσμένη από το Βουκουρέστι, λόγω διώξεων από τους Οθωμανούς (βλ. Ρωμήνη Δ. Αργυροπούλου, Ο Βενιαμίν Λέσβιος. Οραματιστής και Θεμελιωτής της Ελευθερίας των Ελλήνων, Αθήνα: Μικρή Βιβλιοθήκη Διδασκάλων του Γένους, 2019, σελ. 60-66). Πιθανολογείται, λοιπόν, ότι υπό αυτές τις συνθήκες ο Βενιαμίν δεν πρόλαβε να λάβει γνώση του κειμένου της «Νομοθεσίας» και να κάνει χρήση της. Ως προς το κείμενο αυτής της «Νομοθεσίας», βλ. Iω. και Παν Ζέπου, Jus Graecorumpanum, τ. 8ος : Κώδιξ Πολιτικός του Πριγκιπάτου της Μολδαβίας, Αθήναι: εκδ. Γ. Φέξη, 1931, σελ. 364-433 (Νομοθεσία Ιωάννου Γεωργίου Καρατζά, 1818): 417 επ. (Περί Εγκλημάτων).

³⁶ Πρβλ. Αριστείδη Χατζή, Ο νόμοι ενός ελεύθερου έθνους, εφημ. «Καθημερινή» της 1.11.2020, 29. Επίσης και ο Αδ. Κοραής, στο έργο του: Σημεώσεις εις το Προσωρινόν Πολίτευμα της Ελλάδος του 1822 έτους, επιψ. Θεμ. Π. Βολίδου, Εν Αθήναις 1933, σελ. 117 επ., υπογράμμισε τον μεταβατικό χαρακτήρα της διάταξης της § 98 του Συντάγματος της Επιδύου για τους νόμους «των αειμνήστων χριστιανών ημών Αυτοκρατόρων» και τη χαρακτήρισε εμμέσως ως αναγκαίο κακό, επισημαίνοντας ειδικότερα ότι «Δεν επαινούν θεβαίων τους Γραικορωμαϊκούς νόμους ως ορθούς, αλλά τους συγχωρούν ως απαραιτήτως αναγκαίους, έως οι συνταχθώνται μελλοντες νομοι· υποφέρονται και προκρίνονται πολλάκις και οι κακοί νόμοι παρά [=αντί για] την παντελή έλλειψην των νόμων, της οποίας αναγκαίον αποτέλεσμα γίνεται η ολέθριος αναρχία».

13. Με παρόμοιο πνεύμα προβληματισμού έναντι της βυζαντινής νομοθεσίας εμφορείται και μια επιστολή, με τα αρχικά Κ.Μ., που δημοσιεύθηκε σε μιαν άλλη εφημερίδα της επαναστατημένης Ελλάδας, τον «Φίλον του Νόμου» της 19.1.1825 (σελ. 3-4), και πάλι σε σχέση με την εγκαθίδρυση δικαστηρίων³⁷. Σημειώνονται λοιπόν στην επιστολή αυτή και τα ακόλουθα:

«Το Γενικόν Κριτήριον [= Ανώτατο Δικαστήριο] ανεξαρτήτως [= με ανεξαρτησία] να δίδη [= εκδίδη] τας ανεκκλήτους αποφάσεις του. Άλλα οποία η θετική οδηγία του, με ποίους Νόμους κρίνει τας παρεμπιπούσας διαφοράς;

Των ημετέρων βυζαντινών Αυτοκρατόρων οι Νόμοι ολικώς θεωρούμενοι δεν συμβιβάζονται με τας περιστάσεις μας: ανάγκη πάσα οι Κώδικες Εγκληματικοί και Πολιτικοί να έχωσι στενωτάτην σχέσιν και εντελεστάτην αναλογίαν με τας θεμελιώδεις αρχάς των πολιτευμάτων εις τα έθνη.

Εφ'όσον δε διαφορετικόν το πολίτευμα της Ανατολικής Αυτοκρατορίας από το σημερινόν της Ελλάδος! Εφ'όσον οι εκτότε διατρέξαντες αιωνές όχι ανεπαίσθητον επέφερον διαφοράν εις τον άνθρωπον, επί τοσούτον και οι ειρημένοι Κώδικες εις πολλά ασυγγένευτοι με ημάς αποκαθίστανται σήμερον. Ενας των μεγάλων φιλοσόφων έλεγε ποτέ, ότι καθώς το εντελώς προσαρμοζόμενον υπόδημα εις ενός τον πόδα, είναι δι' αυτό ανάρμοστον εις όλων των άλλων τους πόδας, ούτω και οι Κώδικες των νόμων αρμόζονται εις εν, δεν αρμόζουσιν εις άλλα έθνη [...].»

VI. Η συμβολή του γαλλικού Ποινικού Κώδικα 1810

14. Ενόψει του ανωτέρω γενικότερου αρνητικού κλίματος με το οποίο αντιμετωπίζονταν στην επαναστατημένη Ελλάδα η βυζαντινή νομοθεσία, είτε αυτούσια («Βασιλικά»), είτε και σε συνοπτική μορφή («Εξάβιβλος»), οι συντάκτες του «Απανθίσματος», αξιοποιώντας τη δυνατότητα της εντολής που τους είχε δοθεί από το IA' Ψήφισμα να αντλήσουν το υλικό τους και «άλλοθεν» (πέρα δηλ. από τη βυζαντινή νομοθεσία), ναι μεν -όπως θα αναπτυχθεί ειδικότερα κατωτέρω, παρ. 15- συμπεριέλαβαν στο νομοθέτημά τους και ρυθμίσεις του βυζαντινού δικαίου, αλλά προπάντων στράφηκαν σε νεότερα νομοθετικά υποδείγματα και κυρίως στον γαλλικό Ποινικό Κώδικα 1810³⁷.

36. Η επιστολή στην οποία αναφερόμαστε εδώ αποτελεί μέρος μιας ευρύτερης πραγματείας που δημοσιεύθηκε στον «Φίλο του Νόμου» σε συνέκεις, ξεκινώντας από το φύλλο υπ' αρ. 88 (16.1.1825, σελ. 2-3). Τα τεύχη αυτής της εφημερίδας είναι προσθάσιμα και διαδικτυακά, όπως άλλωστε και εκείνα της προαναφερθείσας «Εφημερίδας των Αθηνών», στην ιστοσελίδα της Βιβλιοθήκης της Βουλής: <https://library.parliament.gr/>, με αναζήτηση των αντίστοιχων τίτλων εφημερίδων (για τα τεύχη που αναφέρονται εδώ από τον «Φίλο του Νόμου» επιλέγεται ο δεύτερος τόμος). Σημειώνεται ότι αναφορά για την επιστολή αυτή έγινε ήδη το 1947 από τον Νικόλαο Ι. Παντζόπουλο στο έργο του: Ιστορία Ελληνικού Δικαίου, τεύχος Β': Από της «λογιάς» παραδοσεώς εις τον Αστικό Κώδικα, Θεσσαλονίκη / Αθήναι: εκδ. Π. Σάκκουλα, 1947, σελ. 146-147, σημ. 49.

37. Ηδη ο Βαυαρός νομομαθής Μάουρερ το 1835 είχε επισημάνει στο έργο του «Ο Ελληνικός Λαός» (§ 227, πρβλ. ανωτ., σημ. 22) ότι το «Απάνθισμα» είχε ως πρότυπο τη γαλλική ποινική νομοθεσία, την ίδια, δε, άποψη διατύπωσαν αργότερα και άλλοι νομικοί, όπως ο Κωνστ. Κωστής στο έργο του: Ερμηνεία του εν Ελλάδι Ισχύοντος Ποινικού Νόμου, εν Αθήναις, τ. Α', 1892, σελ. 3, και ο Δημ. Καστόρχης, στο έργο του: Ποινικόν Δίκαιον

Πράγματι, ο Κώδικας αυτός, παρά το αυταρχικό πνεύμα της ναπολεόντειας αυτοκρατορικής Γαλλίας που ενσάρκωνε, παρουσίαζε όμως μια δομική πληρότητα και μια -έως ένα βαθμό- ενσάρκωση των φιλελεύθερων αρχών της Γαλλικής Επανάστασης 1789³⁸. Εξάλλου, ο γαλλικός ναπολεόντειος Ποινικός Κώδικας 1810 ήταν ο πλέον πρωτοποριακός και νομοτεχνικά άρτιος εκείνης της εποχής. Οχι αδίκως αποκλήθηκε, μάλιστα, «πατήρ των ποινικών κωδίκων του 19ου αι.», καθώς απετέλεσε το πρότυπο για τους ποινικούς κώδικες στη Γερμανία (αρχικά στη Βαυαρία), την Ιταλία, την Ισπανία, την Πορτογαλία, το Βέλγιο, το Λουξεμβούργο και την Ολλανδία, χώρες που άλλωστε στην πλειονότητά τους είχαν αποτελέσει, έστω και για λίγο, μέρος της ναπολεόντειας αυτοκρατορίας³⁹. Επίσης και γενικότερα, η ακτινοβολία τότε Γαλλίας ως επίκεντρου του ευρωπαϊκού πολιτισμού ήταν αδιαφρισθήτητη, όπως και της ίδιας της γαλλικής γλώσσας, που λειτουργούσε ως κοινό μέσο συνεννόησης (*lingua franca*) των μορφωμένων ανθρώπων από διαφορετικές χώρες. Επομένως ήταν αναμενόμενο οι μορφωμένοι Ελληνες εκείνης της εποχής να είναι εξοικειωμένοι με τη γαλλική (ποινική) νομοθεσία και να επιθυμούν να τη χρησιμοποιήσουν για τη διαμόρφωση και της δικής τους νομοθεσίας. Άλλωστε, ορισμένα γαλλικά νομοθετήματα, όπως ο Εμπορικός Κώδικας και ο Στρατιωτικός Ποινικός Κώδικας, υιοθετήθηκαν αυτούσια από τις ελληνικές Αρχές ήδη όταν ξεκίνησε η Επανάσταση⁴⁰, άλλα, όπως η «Εγκληματική Διαδικασία» (πρώτη νεοελληνική Ποινική Δικονομία) θεσπίσθηκαν κατ' επίδραση γαλλικών προτύπων επί Καποδίστρια (εν προκειμένω, το 1829), ενώ είναι εντυπωσιακό και το γεγονός ότι στο ά. 99 του Συντάγματος που ψηφίσθηκε το 1827 από την Γ' Εθνοσυνέλευση της Τροιζήνας ρητά προβλέφθηκε ότι «Η Βουλή χρεωστεί να φροντίσῃ δια να συνταχθώσι Κώδικες Πολιτικός, Εγκληματικός και Στρατιωτικός, έχοντες ιδιαιτέρως Βάσιν την Γαλλικήν Νομοθεσίαν» (υπογράμμιση από τον γράφοντα).

15. Ωστόσο, θα πρέπει να επισημανθεί ότι ο γαλλικός Ποινικός Κώδικας χρησιμοποιήθηκε από τους συντάκτες του «Απανθίσματος» κυρίως ως υπόδειγμα γενικής κατεύθυνσης, δηλ. για την ταξινόμηση των διατάξεων, το είδος των

των Βαλκανικών Κρατών, Αθήναι, 1915, σελ. 65 επ., όπου μάλιστα επιχειρεί και σύγκριση ορισμένων διατάξεων του «Απανθίσματος» με εκείνες του ΓαλλοΠοινΚ 1810. Ως προς άλλες διατυπωθείσες γνώμες επί του θέματος, βλ. Τηλ. Φιλιππίδου, Η Ποινική Νομοθεσία κατά την Εθνεγερσίαν, Θεσσαλονίκη 1974, σελ. 35 επ., 49 επ. Το κείμενο του γαλλ. Ποινικού Κώδικα 1810 είναι προσθάσιμο στην ιστοσελίδα: https://ledroitcriminel.fr/la_legislation_criminelle/anciens_textes/code_penal_1810/code_penal_1810_2.htm

38. Όπως παρατήρησε συναφώς ο Δημ. Κιούπης σε μελέτη του με τίτλο: Η επίδραση του Διαφωτισμού στο Ποινικό Δίκαιο, Ποιν. Χρονικά 2001, σελ. 577-584: 584 και σημ. 60: «...Στον περίορμο ναπολεόντειο κώδικα του 1810 συναντά κανές τα σημάδια ενός συμβιβασμού μεταξύ της φιλοσοφίας του Διαφωτισμού και της αυταρχικής τάσης που χαρακτήριζε την αυτοκρατορική Γαλλία του Ναπολέοντα».

39. Βλ. Παν. Γιωτόπουλον, Οι Ποινικοί Κώδικες, περ. «Θέμις», τ. ΜΣΤ': 1935, σελ. 19-32: 20 -πρβλ. Renée Martinage, Histoire du droit pénal en Europe, Paris: Presses Universitaires de France, 1998 (σειρά Que sais-je?), ιδίως σελ. 76-77.

40. Ο Εμπορικός Κώδικας εισήχθη με το ά. 98 του Συντάγματος της Επιδιάρου το 1822 και ο Στρατιωτικός Ποινικός Κώδικας την ίδια χρονιά, δυνάμει του από 9.1.1822 ψηφίσματος, ά. 8, που εκδόθηκε από την Α' Εθνοσυνέλευση της Επιδιάρου -πρβλ. ανωτ., παρ. 7.

αδικημάτων τα οποία θα ήταν χρήσιμο να ληφθούν υπ' όψη και τον τρόπο ποινικής αντιμετώπισης αυτών των αδικημάτων. Δεν υπήρξε όμως αντιγραφή ή απομίμηση των γαλλικών ποινικών διατάξεων, πράγμα που βέβαια θα προσέδιδε αντίστοιχα μεγαλύτερη αρτιότητα στο έργο αυτό. Κάτι τέτοιο δεν συνέβη άλλωστε εκ των πραγμάτων, αφού τα 484 άρθρα του γαλλικού Ποιν. Κώδικα συμπτύχθηκαν στο «Απάνθισμα» σε μόλις 89! Είναι έτοις χαρακτηριστικό το γεγονός ότι, π.χ., στο θέμα της «Αντιστάσεως και Απειθείας προς την Καθεστώσαν Εξουσίαν» (κεφ. Η', § 33) περιλαμβάνεται στο «Απάνθισμα» μία μόνο διάταξη, αντί των 28 του γαλλικού Ποινικού Κώδικα 1810 (ά. 209-236) και αποφεύγεται έτοις η αφόρητη περιπτωσιολογία που χαρακτήριζε τους ποινικούς κώδικες εκείνης της εποχής.

Ούτε όμως υπήρξε προσκόλληση στο περιεχόμενο του γαλλικού Κώδικα, καθώς σε ορισμένες περιπτώσεις προτιμήθηκαν ρυθμίσεις από το εθιμικό ή και το βυζαντινό δίκαιο το οποίο εφαρμοζόταν κατά την περίοδο της οθωμανοκρατίας. Υιοθετήθηκαν έτοις ρυθμίσεις που διέπονται από πνεύμα στοργής προς το θύμα π.χ. παρθενοφθορίας. Συγκεκριμένα για το αδίκημα αυτό προβλεπόταν ως κύρωση είτε η απόδοση προίκας στην ανήλικη κάτω των 12 ετών και φυλάκιση του δράστη, είτε η σύναψη γάμου για την συναινούσα στην παρθενοφθορία κόρη άνω των 12 ετών ή, διαφορετικά, η πληρωμή προστίμου, και εφόσον ο δράστης ήταν νυμφευμένος, η φυλάκισή του (§§ 54, 55). Οι ρυθμίσεις αυτές υιοθετήθηκαν εν μέρει κατά τα πρότυπα του βυζαντινού δίκαιου («Εκλογή» του Λέοντα Γ' του Ισαύρου, XVII.29), το οποίο μάλιστα, ενίστε, εφαρμοζόταν απ' ευθείας (πρβλ. ανωτ., παρ. 9). Επίσης, στην ψευδομαρτυρία παρατηρείται ένα πνεύμα ταυτοπάθειας που έχει τις απαρχές του και αυτό στο βυζαντινό δίκαιο, καθώς ο δράστης αυτού του αδικήματος «λαμβάνει την αυτήν ποινήν, οποίαν επροξένησεν εις εκείνον, κατά του οποίου εψευδομαρτύρησεν» (§ 64), σύμφωνα και πάλι με αντίστοιχη ρύθμιση της «Εκλογής» (XVII.27 και 51).

VII. Γενικότερη αξιολόγηση του «Απανθίσματος»

16. Συμπερασματικά, οι συντάκτες του «Απανθίσματος» αρκέσθηκαν να προσαρμόσουν τα πρότυπά τους στην τότε εκρηκτική (και κυριολεκτικά)⁴¹ ελληνική πραγματικότητα, μέσα από ένα απλό και σύντομο κείμενο, κατανοητό ακόμη και σε ανθρώπους με υποτυπώδη μόρφωση και χωρίς νομική κατάρτιση. Επιπλέον, αξίζει να τονισθεί η αναγραφή στο «Απάνθισμα» δύο γενικού χαρακτήρα διατάξεων (μετά την § 82), οι οποίες προβλέπουν την υποχρέωση κάθε εγκληματία «να πληρόνη τας εκ του εγκλήματος προελθούσας ζημιάς» και «να Βοηθή την διατροφήν των ανηλίκων παιδίων [του φονευθέντος] [...] ή των γονέων [του], αν ήναι ασθενείς, και άποροι». Οι διατάξεις αυτές αποτελούν ρυθμίσεις αξιοζήλευτες, που ακόμη και σήμερα, παρά

41. Με γλαφύρο τρόπο αποδίδει αυτή την εκρηκτική ατμόσφαιρα του επαναστατικού αγώνα ο Νικόλαος Δραγούμης, όπ.π., τ. Α', σελ. 163, όπου εξηγεί γιατί δεν μπορούσε τότε να αποδίδεται ομαλά η δικαιοσύνη και κάνει λόγο, ειδικότερα, περί ενός «αικάζοντος πολέμου, εξολοθρευτικού, ενώ το πυρ και ο σίδηρος κατενέμοντο αμειλικτως την επικράτειαν, αι δ' εχθρικά επιδρομά, ερημούσαν πόλεις τε και χωρία, κατεδίωκον από σπηλαίον εις σπηλαιον και από βράχον εις βράχον τους κατοίκους...».

τη σημασία που αποδίδεται πλέον στις αρχές της Αποκαταστατικής Δικαιοσύνης (Restorative Justice), δεν υπάρχουν στις σύγχρονες ποινικές νομοθεσίες με αυτή την απόλυτη διατύπωση, χωρίς δηλ. να χρειάζεται στην πράξη η παράλληλη προσφυγή σε αστικά δίκαστρια προς καταβολή αποζημίωσης του παθόντος για την ίδια υπόθεση. Η επισήμανση αυτή γίνεται όχι Βεβαίως για να αξιολογηθεί το «Απάνθισμα» με κριτήρια του σήμερα, αλλά για να καταδειχθεί ο ανθρωπιστικός και ρεαλιστικός του χαρακτήρας στις δύσκολες εκείνες ημέρες της Ελληνικής Επανάστασης.

Είσουσαν σημαντική είναι η επισήμανση, ότι το «Απάνθισμα» υπήρξε νομοθετήμα το οποίο αντικατόπτρισε με ουσιαστικό τρόπο το φιλελεύθερο και «αντιτυραννικό» πνεύμα εκείνης της εποχής. Τούτο, δε, σε αντίθεση με τον επακολουθήσαντα Ποινικό Νόμο 1834 της Βαυαρικής Αντιβασιλείας, ο οποίος παρά την ολοκληρωμένη νομοτεχνικά μορφή του λόγω αντιγραφής του βαυαρικού Σχεδίου Ποινικού Κώδικα 1831⁴², εμπειριέχε δύμας στοιχεία αυταρχικότητας και ελέγχου όλων των πτυχών της δημόσιας και ιδιωτικής ζωής των πολιτών⁴³. Θα πρέπει, πάντως, να τονισθεί εδώ, ότι διατάξεις «αυταρχικές», όπως αυτές του Ποινικού Νόμου 1834, ήσαν συνήθεις στις ποινικές νομοθεσίες εκείνης της εποχής και δεν θα πρέπει να καταδικάζονται με κριτήρια του σήμερα, αλλ' απλώς να συγκρίνονται με άλλες, περισσότερο προοδευτικές και φιλελεύθερες νομοθεσίες της ίδιας εποχής, όπως αυτές του «Απανθίσματος».

Ο φιλελεύθερος χαρακτήρας του «Απανθίσματος» είναι ιδιαίτερα εμφανής και από το γεγονός ότι, όπως σημειώθηκε ανωτέρω (παρ. 6), ως αδικήματα αντιμετωπίζονται και οι παρανομίες εκ μέρους δημοσίων λειτουργών και ασκούντων εξουσία πολιτικών (π.χ. αγορά ψήφου), ενώ τέτοιες ποινικοποιήσεις, έστω και αν υπήρχαν στον γαλλικό Ποινικό Κώδικα 1810 και άλλους κώδικες που τον ακολούθησαν, όμως δεν ήσαν συνήθεις για νομοθετήματα που εκφράζανε το «παλαιό καθεστώς» (*ancient régime*) εκείνης της εποχής.

42. Χρησιμοποιήθηκε πράγματι ως πρότυπο το Σχέδιο Βαυαρικού Ποινικού Κώδικα 1831, το οποίο Βασίσθηκε στον Βαυαρικό Ποινικό Κώδικα του 1813 (με συντάκτη τον Φώιορμπαχ, μαθητή του Κάντι) καθώς και στα σχέδια αναδεώρησης του νόμου αυτού (1822 και 1827) -βλ. διεξοδικότερα Νέστορα Ε. Κουράκη, Η Ποινική Καταστολή μεταξύ Παρελόντος και Μέλλοντος, Αθήνα/ Κομοτηνή: εκδ. Σάκκουλα, 2009 (πέμπτη έκδοση, σε συνεργασία με Ν.Κ. Κουλούρη), παρ. 205 επ., σελ. 210 επ. Ωστόσο είναι γενικότερα αποδεκτό ότι η διατάρηση του Βαυαρικού ποινικού δικαίου στην Ελλάδα ως ισχύοντος δικαίου επί σχεδόν 120 έτη αποτελεί σοβαρή ένδειξη ότι το δίκαιο αυτό επέτυχε σταδιακά να προσαρμοσθεί επιτυχώς, έστω και με κατά καιρούς συμπληρώσεις και τροποποιήσεις, στην ελληνική πραγματικότητα -πρβλ. Nestor Courakis, L' Ethnopsychologie entre la Sociologie pénale et le Droit pénal, Προσφορά τιμής στην Αγλαΐα Τσήτσουρα, Αθήνα/ Θεσσαλονίκη: εκδ. Σάκκουλα, 2009, 383-452: 437-439.

43. Είναι Βέβαια γεγονός ότι ο Ποινικός Νόμος 1834 εμπειρείχε ψήματα φιλελεύθερων ιδέων, καταλοίπων της γαλλικής Επανάστασης 1789, όπως, π.χ., διατάξεις που αφορούσαν την «παράστασιν καθηκόντων των δημοσίων υπαλλήλων και υπηρετών» (κεφ. 29ο, ά. 449-495). Ωστόσο το φιλελεύθερο αυτό πνεύμα (εντός ή εκτός εισαγωγικών) επισκιαζόταν από πολλές άλλες διατάξεις που ενίσχυαν αναφανδόν το αυταρχικό μοναρχικό πολίτευμα του Οθωνα, όπως εκείνες των κεφαλαίων 4ου («Περί πράξεων αντικειμένων εις τας βάσεις των καθεοτών νόμων», ά. 149-152), 5ου («Περί πράξεων αντικειμένων εις το προς την αρχήν οφειλόμενον σέβας» και ά. 153-163) και 6ου («Περί πράξεων κατά της οφειλομένης προς τας αρχάς ευπειθείας», ά. 164-188).

χής, όπως π.χ. η προαναφερθείσα «Νομοθεσία» του Ιωάννη Καρατζά (1818), για την οποία έγινε λόγος ανωτέρω (σημ. 34)⁴⁴. Επιπλέον, στην § 21 του «Απανθίσματος» υπάρχει μια διάταξη που εντυπωσιάζει για την έμφασή της στην προάσπιση των ατομικών ελευθεριών του πολίτη από ενέργειες δημοσίων λειτουργών: Η διατύπωσή της έχει ως εξής: «Οποιος των Διοικητών, ή Υπουργών της Διοικήσεως Βλάψη παρανόμως την ατομικήν ελευθερίαν, ή τα πολιτικά δικαιώματα ενός ή πολλών πολιτών [...], να εκπίπτει του υπουργήματός του και να στερήται δέκα χρόνους τα πολιτικά υπουργήματα, και να παιδεύηται [=τιμωρείται] ως απλούς πολίτης κατά το αμάρτημά του». Και μόνο από τη γενική αυτή διάταξη προκύπτει, λοιπόν, ότι το «Απάνθισμα», προηγούμενο της εποχής του, όχι μόνο προστάτευε τους πολίτες έναντι αδικήμάτων από την εγκληματική συμπεριφορά άλλων συμπολιτών τους, αλλ' επιπλέον διασφάλιζε με σαφή και ρητό τρόπο τον εγγυητικό ρόλο του Κράτους έναντι καταχρήσεων των οργάνων του.

Εν όψει των δεδομένων αυτών οι σκληρές κρίσεις του Βαυαρού Μάουρερ για το «Απάνθισμα» («παρωδία ποινικού κώδικος»: § 227)⁴⁵, δεν φαίνονται ν' αξιολογούν με ευστοχία την προσφορά του νομοθετήματος αυτού στην εξυπηρέτηση των πρακτικών προβλημάτων και των ιδεολογικών κατευθύνσεων της τότε επαναστατημένης Ελλάδας⁴⁶.

VIII. ΣΚΕΨΕΙΣ για τον Βασικό συντάκτη του «Απανθίσματος»

17. Απομένει να γίνουν ορισμένες επισημάνσεις και ως προς τον πιθανό Βασικό συντάκτη του «Απανθίσματος»,

44. Θα πρέπει πάντως να σημειωθεί ότι μετά τη γαλλική Επανάσταση 1789, στο πλαίσιο της οποίας είχαν θεσμοθετηθεί τα δύο Βασικά γαλλικά ποινικά νομοθετήματα του 1791 (ήτοι το ψήφισμα της 25.9.1791 για τα πλημμελήματα και πταίσματα και ο Ποινικός Κώδικας της 25.9.1791 για τα κακοουργήματα), πολλά από τα ποινικά νομοθετήματα που ακολούθησαν στη Δυτική Ευρώπη, διαπένθενταν επίσης από τις βασικές της αρχές. Τούτο, δε, συνέβη επίσης με τον γαλλικό Ποινικό Κώδικα 1810, ο οποίος μολονότι εκπορεύοταν από το αυταρχικό καθεστώς του αυτοκράτορα Ναπολέοντα, περιέλαβε, μεταξύ άλλων, σειρά διατάξεων για αδικήματα τελούμενα από δημοσίους λειτουργούς (βλ. π.χ. ά. 113 αυτού του Κώδικα για την περίπτωση της προαναφερθείσας αγοράς ψήφου -πρβλ. και ανωτ., σημ. 38).
45. G. Maurer, Ο Ελληνικός Λαός [1835], § 227, τ. Α', σελ. 446 στη μπρ. E. Καραστάθη και Χρ. Πράτσικα, Αθήναι 1943 και σελ. 379 στη γεότερη μετάφραση από την Ολγα Ρομπάκη, Αθήναι: εκδ. Αρών Τολίδη, 1976). Για μια τεκμηριωμένη αντίκρουση του ισχυρισμού αυτού που διατύπωσε ο Μάουρερ για το «Απάνθισμα» βλ. ιδίως Τ. Γηλ. Φιλιππίδης, Η Ποινική Νομοθεσία κατά την Εθνεγερσίαν, Θεσσαλονίκη 1974, σελ. 40 επ.
46. Έτοι μιδίως: T. Φιλιππίδης, ανωτ. σελ. 41 επ., 50, Γ.Α. Μαγκάκης, Ποινικό Δίκαιο, τ. Α', Αθήναι 1979, § 5, σελ. 30, Νέστ. Κουράκης, Ποινική Καταστολή, Αθήναι/ Κομοτηνή: Α.Ν. Σάκκουλας, 1984 (πρώτη έκδοση), παρ. 200 επ., σελ. 147 επ. και I. Μανωλεδάκης, Ιδεολογικοπολιτικοί προσανατολισμοί του ελληνικού ποινικού δικαίου κατά την ιστορική του εξέλιξη, στον Α' τόμο «Μνήμη» που εκδόθηκε από τον Τομέα Ποινικών Επιστημών, Αθήναι: Α.Ν. Σάκκουλας, 1986, σελ. 125 επ. Αντίθετα, την πρακτική χρησιμότητα του «Απανθίσματος» φαίνεται να παραγνωρίζει ο Δημ. Μιράγετζης, Ο Πρώτος Ποινικός Κώδικς της Νεωτέρας Ελλάδος, περιοδ. «Σωφρονιστικά Πληροφορίαι», 1939, σελ. 116-119, 175-178: 178 και ο ίδιος, Η Ελληνική Ποινική Νομοθεσία κατά τη έτη 1822-1834, Αθήναι, 1934, ιδίως σελ. 11 επ. Επίσης και ο Κωνστ. Κωστής, στο έργο του: Ερμηνεία του εν Ελλάδι ισχύοντος Ποινικού Νόμου, εν Αθήναις, τ. Α', 1892, σελ. 3, καταφέρεται με δριμύτητα κατά του «Απανθίσματος».

ώστε να δοθεί μια πληρέστερη εικόνα για τις απαρχές και την «πατρότητα» αυτού του νομοθετήματος.

Από τα διαθέσιμα στοιχεία των πηγών δεν προκύπτει ευθέως, εξ όσων γνωρίζω, ο πρωτεργάτης αυτού του νομοθετήματος, εκείνος, δηλ., που κατάρτισε το αρχικό σχέδιο, ώστε αυτό να τύχει περαιτέρω επεξεργασίας και έγκρισης από την 9μελή Επιτροπή του «Απανθίσματος». Βασιμώς, ωστόσο, μπορεί να εικάσει κανείς ότι το «Απάνθισμα» χρεωστεί την πρωτόλεια μορφή του στη γραφίδα ενός από τους πλέον δραστήριους και δυναμικούς εκπροσώπους του Νεοελληνικού Διαφωτισμού, του ερομόναχου Βενιαμίν Λέσβιου⁴⁷, του οποίου άλλωστε το όνομα δικαίως συγκαταριθμείται δίπλα σε εκείνα του Βελεστινλή, του Κοραή και του λεγόμενου Ανωνύμου της Ελληνικής Νομαρχίας⁴⁸.

Ορισμένες ενδείξεις από τη Βιογραφία του τείνουν να ενισχύουν αυτή την υπόθεση: Επρόκειτο για άνθρωπο ιδιαίτερα μορφωμένο, με δεκαετή παραμονή και σπουδές στην Ιταλία (Πίζα) και τη Γαλλία (Παρίσι). Εξάλλου, οι σπουδές του δεν αφορούσαν μόνο τη φιλοσοφία, αλλ' επίσης τη φυσική, τη χημεία και τα μαθηματικά⁴⁹. Άρα ο Βενιαμίν δι-

έθετε μόρφωση πολύπλευρη και ανοιχτή στα νέα εμπειριοκρατικά ρεύματα της εποχής του, κάτι πράγματα ασυνήθιστο για τους τότε Ελληνες κληρικούς. Επιπλέον, ο Βενιαμίν διακατεχόταν από ένα απεριόριστο θαυμασμό για το γαλλικό πνεύμα⁵⁰.

Από την άλλη μεριά, ο Βενιαμίν ήταν γνώστης και της αρχαίας ελληνικής γραμματείας (εγγνώριζε, έτσι, τον νεοπλατωνιστή φιλόσοφο Ιεροκλή της Αλεξανδρείας, 5ος αι. μ.Χ.⁵¹, ο οποίος αντιμετώπιζε θετικά τη χριστιανική σκέψη: επίσης, ο Βενιαμίν είχε μελετήσει εις βάθος τον Αριστοτέλη⁵²). Προσπαθούσε, έτσι, ο Βενιαμίν να συνδυάζει αντιμαχόμενες ιδέες, όπως το φιλελεύθερο πνεύμα του Ευρωπαϊκού Διαφωτισμού από το οποίο εμφορείτο, με την παρακαταθήκη του αρχαίου ελληνικού πολιτισμού, αλλά και με τα διδάγματα της Ορθόδοξης Εκκλησίας, στους κόλπους της οποίας υπηρετούσε. Χαρακτηριστική είναι εν προκειμένω η φράση του Βενιαμίν: «Δεν δίδεται ήδονή μεγαλητέρα επί της Γης, όσον το να βλέπῃ τις εαυτόν δημιουργόν της λογικότητος και σπορέα των φύτων, όντος φωτός αυτού του Θεού», φράση με την οποία, όπως παρατηρήθηκε, ο Βενιαμίν συνδέει το κίνημα του Διαφωτισμού με τη χριστιανική σημασία του φωτός⁵³.

Βέβαια, το έργο αυτό της συνάρμοσης τέτοιων αντιτιθέμενων ιδεών, έστω και με πλάγια, προσεκτική διατύπωση⁵⁴,

47. Κατά τον Βιογράφο του Γ.Α. Αριστείδη [Πάππη], Βενιαμίν ο Λέσβιος, ήτοι Βίος αυτού, Αθήνησι 1880 (προσβάσιμο διαδικτυακά μέσω της ιστοσελίδας απομή του Πανεπιστημίου Κρήτης), σελ. 38, ο Βενιαμίν επέλεξε μόνος του το επίθετο Λέσβιος για να τιμήσει έστι την ιδιαίτερη πατρίδα του Λέσβου. Μάλιστα υπέγραψε με αυτό το όνομα και όχι ως «Βενιαμίν ο Λέσβιος», όπως ενόμισαν οι Βιογράφοι του. Όμως και ο Λέσβος, ειδικότερα στο Πλωμάρι, το ανταπέδωσε αυτή την τιμή, καθώς το 1878 ιδρύθηκε το σωματείο «Λέσκη Πλωμαρίου «Βενιαμίν ο Λέσβιος»», το οποίο ακόμη και στις ημέρες μας αναπτύσσει ξεχωριστή πολιτιστική δραστηριότητα -βλ. την ιστοσελίδα του: <http://www.veniaminlesviossociety.gr/> όπου και εκτεταμένο ψηφιακό υλικό για τον Βενιαμίν Λέσβιο. Συναφής πληροφόρηση υπάρχει και στο λήμμα της Βικιπαίδειας: Λέσκη Πλωμαρίου Βενιαμίν ο Λέσβιος.
48. Ετοι π.χ. η Ρωξάνη Δ. Αργυροπούλου, στο έργο της: Ο Βενιαμίν Λέσβιος. Οραματιστής και Θεμελιώτης της Ελευθερίας των Ελλήνων, Αθήνα: Μικρή Βιβλιοθήκη Διδασκάλων του Γένους, 2019, σελ. 18, καθώς και στο παλαιότερο έργο της: Ο Βενιαμίν Λέσβιος και η Ευρωπαϊκή Σκέψη του Δέκατου Ογδου Αιώνα, Αθήνα: Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, αρ. 83, 2003, σελ. 223. Επίσης αξίζει εδώ να τονισθεί ότι σε δύο περιπτώσεις κατά τις οποίες ο Νικόλαος Δραγούμης στις Ιστορικές του Αναμνήσεις (όπ.π., τ. Α', σελ. 24 και 175) αναφέρει πλειάδα από ονόματα πεπαιδευμένων Ελλήνων και διδασκάλων της επαναστατικής περιόδου, προτάσσει και τις δύο φορές εκείνο του Βενιαμίν Λέσβιο, ο οποίος επιπλέον χαρακτηρίζεται αμέσως μετά (σελ. 175) από τον Δραγούμη ως «πολυμαθής, φιλόπολις, ακάματος, τολμηρός, περιτρέχων αδιακόπως πόλεις και στρατόπεδο και κηρύττων κατά της τυραννίας». Επίσης και ο σύγχρονος Βιογράφος του Βενιαμίν, ο Γεώργιος Βαλέτας, στο περιστούδαστο έργο του: Βενιαμίκα. Τα μικρά κείμενα του Βενιαμίν Λέσβιου και οι Βιογραφικές πηγές του, Μυτιλήνη: εκδ. Εταιρείας «Αιολικών Μελετών», 1982, σελ. 71 επ., αποκαλεί τον Βενιαμίν «Μεγάλο Εθνοφωτιστή», ενώ παραθέτει και γνώμη του Νίκου Βέη, κατά τον οποίο ο Βενιαμίν είναι «αστήρ πρώτου μεγέθους εις τον πνευματικόν ουρανόν της Ελλάδος».
49. Αξίζει να αναφερθεί εδώ ότι ο Βενιαμίν Λέσβιος συνέγραψε από το 1796 έως το 1806, με βάση τις παραδόσεις του στην Ακαδημία των Κυδωνιών την οποία δημήθυνε, έργα όπως τα Στοιχεία της Μεταφυσικής (Βιέννη 1820), τα Στοιχεία Ηθικής (εκδόθηκαν αργότερα, το 1994, από τη Ρωξάνη Δ. Αργυροπούλου, βλ. κατωτ., σημ. 58), τα Ευκλείδου Γεωμετρίας Στοιχεία (Βιέννη 1820), τα Στοιχεία Αριθμητικής (Βιέννη 1818) και την Αστρονομία (εκδόθηκε το 1991 από τον Κώστα Δ. Μαυρομάτη). Όπως, δε, παραπτερεί η Ρωξάνη Δ. Αργυροπούλου (όπ.π. 2003, προ-
- γούμενη υποσημείωση, σελ. 68), «όλα αυτά τα έργα φέρνουν τη σφραγίδα της γαλλικής επιστήμης και σκέψης όπως αναπτύχθηκε στα προεπαναστατικά χρόνια και κατά τη μεγάλη εκπαιδευτική μεταρρύθμιση της Γαλλικής Επανάστασης».
50. Χρησιμοποιείται εδώ η διατύπωση της Ρωξάνης Αργυροπούλου, όπ.π., 2003, σελ. 223, κατά την οποία «ο θαυμασμός του [=του Βενιαμίν] για το γαλλικό πνεύμα ήταν απεριόριστος».
51. Τον μνημονεύει ιδίως στον λόγο του Περί Παιδείας, που εκφώνησε κατά την επαναλειτουργία της Ακαδημίας στο Βουκουρέστι (1818) -βλ. το κείμενο αυτής της αξιόλογης ομιλίας στην Ρωξάνη Αργυροπούλου, όπ.π., 2019, σελ. 158-172.
52. Βλ. ιδίως τη μελέτη του Παν. Κονδύλη: Η παρουσία της αρχαϊκής φιλοσοφίας στα Στοιχεία Μεταφυσικής του Βενιαμίν Λέσβιου και οι τύχεις του Αριστοτελισμού στον ελληνικό 18ο αιώνα, εις: Πρακτικά Πανελλήνιου Συμποσίου Βενιαμίν Λέσβιος, Μυτιλήνη 28-30.5.1982, Αθήνα: Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών Ε.Ι.Ε., 1985, σελ. 137-146. Επίσης και η έννοια της Δικαιοσύνης προσδιορίζεται από τον Βενιαμίν (Στοιχεία Ηθικής, § 96) κατά τα αντίστοιχα πρότυπα του Αριστοτέλη και του Πλάτωνα -βλ. Ρωξάνη Δ. Αργυροπούλου, όπ.π., 2003, σελ. 196 και την ίδια, Τα Στοιχεία Ηθικής του Βενιαμίν Λέσβιου και η Ελληνική Νομαρχία, Πρακτικά Πανελλήνιου Συμποσίου Βενιαμίν Λέσβιος, αυτόθι, σελ. 208-215: 213.
53. Βλ. Ρωξάνη Δ. Αργυροπούλου, όπ.π., 2019, σελ. 171-172.
54. Ο Βενιαμίν θεωρείται ότι χρησιμοποιούσε συγκαλυμμένο και προεγεγένον ύφος όταν διατύπωνε ριζοσπαστικές απόψεις στα γραπτά του, ώστε να μην έλθει σε σύγκρουση με το εκκλησιαστικό κατεστημένο. Ετσι, όταν αναπτύσσει το κρίσιμο θέμα ως προς το ποιό πολίτευμα είναι Βέλτιστο σε μια κοινωνία, ενώ αρχικά, ακολουθώντας εν μέρει τον Αριστοτέλη στα «Πολιτικά» (Βιβλ. III, 1279b 18 επ.), αποφέυγει να ταχθεί υπέρ της δημοκρατίας και απλώς σε αποκαλυπτικούς: «Εγώ όμως λέγω, ότι και τούτο το ζήτημα στερείται σημασίας» (Στοιχεία Ηθικής, § 246), στη συνέχεια γίνεται αποκαλυπτικούς: Δηλώνει, ότι «αν οι πολίτες ήσαν ενεργεία λογικοί, είτε ενάρετοι και πεπαιδευμένοι, ήθελεν είναι αδύνατον εις αυτούς να εκλέξωσιν άλλην πολιτείαν εκτός της δημοκρατίας ...» και ότι «το να άρκη τις κατά διαδοχήν και όχι κατ' εικολήν θέλει να ειπτή, ότι αρπάζει τα φυσικά δικαιώματα των άλλων» (αυτόθι, § 248), άρα ότι εν τέλει Βέλτιστο πολίτευμα είναι αυτό της αβασιλευτής δημοκρατίας, όπως άλλωστε επρέσσειε και ο Κοραής, π.χ. στις «Σημειώ-

εμφανιζόταν ιδιαίτερα δυσχερές, λόγω των εύθραυστων ισορροπιών που εμπεριέκλειε. Και πράγματι ο Βενιαμίν προκάλεσε με τις ιδέες του σοβαρές αντιδράσεις, κυρίως από εκείνους που έβλεπαν με κακυποψία τον αντικληρικανισμό του Ευρωπαϊκού Διαφωτισμού⁵⁵. Ετσι ο Βενιαμίν -εξαιτίας και του απότομου χαρακτήρα του- ήλθε συχνά σε σφοδρή αντιπαράθεση ιδίως με άλλους κληρικούς (π.χ. τον Αθανάσιο τον Πάριο και τον Νεόφυτο Βάμβα) και δημιούργησε εχθρότητες, κυρίως όταν χρειάσθηκε να αναλάβει τη διεύθυνση ανώτερων σχολών («Ακαδημιών») της εποχής του και να διδάξει εκεί, όπως π.χ. στο Βουκουρέστι και τις Κυδωνίες (Λιβαλί) Μικρασίας.

18. Πέρα όμως από την εδραία θεωρητική του κατάρτιση και τη διδακτική του δραστηριότητα, ο Βενιαμίν υπήρξε και ένας ένθερμος πατριώτης, μέλος της Φιλικής Εταιρείας και πρωτοστάτης στην ενδυνάμωση του επαναστατικού αγώνα, κατά τον οποίο και μέσω του οποίου προσπάθησε να μεταρισώσει σε επαναστατική πράξη την αγάπη του για την ελευθερία. Έκοντας την ισχυρή υποστήριξη του Φαναριώτη πολιτικού και μετέπειτα πρωθυπουργού Αλέξανδρου Μαυροκορδάτου, με τον οποίο μάλιστα εγκαινίασαν το 1818 την επαναλειτουργία της Ακαδημίας του Βουκουρέστιου, ο Βενιαμίν διαδραμάτισε σημαντικό ρόλο στην εμψύχωση των επαναστατημένων Ελλήνων, διδάσκοντας ανελλιπώς στην κυρίως Ελλάδα και τη Μικρασία, αλλά και αναλαμβάνοντας διάφορα αξιώματα, όπως αυτό του μέλους της Αρμοστείας των νήσων του Αιγαίου (1822), όπου ως κύριο καθήκον είχε την παρακίνηση προς εξέγερση των κατοίκων τους. Επίσης ο Βενιαμίν χρημάτισε μέλος της Πελοποννησιακής Γερουσίας και έλαβε μέρος ως πληρεξούσιος στις δύο πρώτες Εθνοσυνελεύσεις της Επανάστασης (Επίδαυρος, 1821-1822, και Αστρος, 1823), ενώ μετέσχε και στο πρώτο Βουλευτικό⁵⁶.

- σεις [του] εις το Προσωρινόν Πολίτευμα της Ελλάδος του 1822 έτους» (υπό § 8 [θ'], σελ. 39 στην έκδ. Θεμ. Π. Βολίδου, 1933) -για τις προσεκτικές αυτές τοποθετήσεις του Βενιαμίν βλ. Θαν. Παπαδόπουλο, Οι φιλοσοφικές και κοινωνικο-πολιτικές αντιλήψεις του Βενιαμίν Λέσβιου, Αθήνα: Κέρδος, 1982, σελ. 186 επ., 282-283, 143 και 170 και Γεωργίου Βαλέτα, Βενιαμικά. Τα μικρά κείμενα του Βενιαμίν Λέσβιου και οι Βιογραφικές πηγές του, Μυτιλήνη: εκδ. Εταιρείας «Αιολικών Μελετών», 1982, σελ. 146 επ.. Παρόμοιας γνώμης ως προς το γνώρισμα αυτό του Βενιαμίν είναι και ο Θεόδωρος Γραμματάς σε μελέτη του με τίτλο: Στοιχεία γλωσσικού και ιδεολογικού προσδευτισμού στον Βενιαμίν Λέσβιο, εις: Πρακτικά Πανελλήνιου Συμποσίου Βενιαμίν Λέσβιος, 28-30.5.1982, Αθήνα: Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών Ε.Ι.Ε.), 1985, σελ. 91-105: 105. Ωτόσο, στον προφορικό του λόγο μαρτυρείται για τον Βενιαμίν ότι «οι λόγοι του είναι πάντα σκληροί και κοφτεροί σαν την αλήθεια. Δεν υπολογίζει· δε φοβάται πως θα δυσαρεστήσει, πως θα δημιουργήσει έτσι εχθρούς» -βλ. Νίκου Δ. Σωτάράκη, Βενιαμίν Λέσβιος, μέρος Α' Βιογραφία, Μυτιλήνη 1939, σελ. 23, προσθάσιμο και διαδικτυακά: http://archive.veniaminlesviossociety.gr/Content/DocumentFiles/5/00563/603_opt_wtr.pdf
55. Κυρίως οι αντιδράσεις αυτές προέρχονταν από «αντί-δυτικούς» κληρικούς και λογίους, που έβλεπαν στον Διαφωτισμό μια γενικότερη τάση για αμφισθήτηση του κλήρου και της εκκλησίας -πρβλ. για το θέμα αυτό ιδίως Αριστόβουλο Ι. Μάνεση, Η φιλελεύθερη και δημοκρατική ιδεολογία της Εθνικής Επανάστασης του 1821, εις: Επίσημοι λόγοι Πανεπιστημίου Αθηνών περιόδου από 1.9.1982 έως 18.5.1983, Αθήνα 1987, σελ. 269-316: 279 επ., 298 επ.
56. Πρβλ. το συναρφές ψηφιακό λήμμα για τον Βενιαμίν Λέσβιο στη Βικιπαίδεια.

IX. Η συμβολή του Βενιαμίν Λέσβιου στο «Απανθίσμα»

19. Ενας τέτοιος άνθρωπος δεν θα μπορούσε, βέβαια, να λείπει και από την επεξεργασία κειμένων που θα οικοδομούσαν τη νομοθεσία της νέας Ελλάδας. Ετσι συμμετέσκε στη δωδεκαεμέλη επιτροπή η οποία, με πρωτοστάτες τους Αλέξανδρο Μαυροκορδάτο και Θεόδωρο Νέγρη, καθώς και με αρωγούς τον Αναστάσιο Πολυζωίδη και τον ιταλό νομομαθή και πατριώτη Vincenzo Gallina, συνέταξε το Προσωρινό Πολίτευμα της Ελλάδας, δηλ. το Σύνταγμα της Επιδαύρου (1822). Επίσης, όσον αφορά την Επιτροπή για τη σύνταξη του «Απανθίσματος», που μας ενδιαφέρει εδώ ειδικότερα, αξίζει να σημειωθούν τρία ειδικότερα σημεία, τα οποία προσφέρουν «τροφή για σκέψη» ως προς το ότι ο Βενιαμίν θα μπορούσε να είναι πράγματι ο βασικός συντάκτης του «Απανθίσματος»:

Πρώτον, το όνομα του Βενιαμίν εμφανίζεται τρίτο στη σειρά των ονομάτων της Επιτροπής που διορίσθηκε με το ΙΑ' Ψηφισμα της 1.4.1823 από τον Πρόεδρο της Β' Εθνοσυνέλευσης του Αστρους για τη σύνταξη «Κώδηκος Εγκληματικών». Εάν ληφθεί υπ' όψη ότι, όπως αναφέρθηκε ήδη (ανωτ., παρ. 3), τα πρώτα δύο ονόματα ήσαν εκείνα των επισκόπων Διονύσιου (στην επισκοπή Ρέοντος και Πραστού) και Νεόφυτου (στην επισκοπή Ταλαντίου), που προφανώς τέθηκαν στην αρχή τιμής ένεκεν και με βάση τα πρεσβεία ιεροσύνης του αρχιερατικού τους αξιώματος, τότε ευλόγως μπορεί να εικάσει κανείς ότι η αναφορά του ονόματος του Βενιαμίν σε αυτή την τρίτη θέση κάθε άλλο παρά ήταν τυχαία ως προς τον ρόλο που αυτός επρόκειτο να διαδραματίσει στο έργο της Επιτροπής. Μάλιστα, ακόμη και αργότερα που ορίσθηκε ως πρόεδρος της Επιτροπής ο πρόκριτος Πανούτζος Νοταράς, η σειρά των ονομάτων διατηρήθηκε και απλώς προστέθηκε ως πρώτο όνομα αυτό του Νοταρά.

Εξάλλου, υπενθυμίζεται ότι η σύσταση της Επιτροπής του «Απανθίσματος», ως Επιτροπής προς σύνταξη «Κώδηκος Εγκληματικών» και δη «από τα εκλεκτότερα και σοφώτερα μέλη της Ελλάδος, των οποίων η αρετή να ήναι εγνωσμένη», ήταν κάτι που είχε προβλεφθεί ήδη στο πρώτο Σύνταγμα της Επιδαύρου, ά. 97 (ανωτ., παρ. 1), άρα από τον Ιανουάριο 1822. Με δεδομένο, δε, ότι υπήρχε τότε μεγάλη ανάγκη στην επαναστατημένη Ελλάδα για σύνταξη ποινικού κώδικα προς αντιμετώπιση της εγκληματικότητας, δεν θα ήταν άτοπο να υποθέσει κανείς ότι ήδη στις αρχές του 1822 ο Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος, όντας πρόεδρος της Α' Εθνοσυνέλευσης της Επιδαύρου, ανέθεσε στον γνώριμό του Βενιαμίν Λέσβιο τη σύνταξη ενός σχεδίου ποινικού κώδικα, ώστε αυτό να είναι έτοιμο για να συζητηθεί και να εγκριθεί από νομοπαρασκευαστική Επιτροπή μετά ένα έτος, κατά τη διάρκεια της Β' Εθνοσυνέλευσης, οπότε θα έληγε η ενιαίσια θητεία των μελών του Βουλευτικού και του Εκτελεστικού τα οποία είχαν ορισθεί από την Α' Εθνοσυνέλευση. Εφόσον γίνει δεκτή αυτή η υπόθεση για έγκαιρη προεργασία του «Απανθίσματος» ήδη από τις αρχές του 1822, εξηγείται και το πώς ολόκληρος κώδικας, που διέπεται μάλιστα από αξιοπρόσεκτη συνοχή στα 89 του άρθρα, έλαβε την τελική του μορφή τον Απρίλιο 1823 σε μόλις 16 ημέρες.

Προς επίρρωση αυτής της υπόθεσης για προγενέστερο στάδιο εκπόνησης ενός αρχικού σχεδίου του «Απανθίσματος» μπορεί να προβληθεί και η εξής σκέψη: Στο τρίτο τμήμα του «Απανθίσματος» υπάρχει ένα «Παράρτημα» πέντε

παραγράφων, που δεν έχει ενσωματωθεί αρμονικά στο εν λόγω τμήμα, αλλά εμφανώς έχει προστεθεί εκ των υστέρων στο κυρίως κείμενο του «Απανθίσματος» και γι' αυτό έχει διαφορετική αρίθμηση, με εκκίνηση, εκ νέου, από την § 1 (α') (πρβλ. ανωτ., παρ. 5). Όμως, και το ίδιο το περιεχόμενο του «Παραρτήματος» αυτού, όπου προβλέπεται να υπάρχει και η ποινή της μαστίγωσης («ραβδισμού»), έρχεται σε αντίθεση τόσο προς το υπόλοιπο κείμενο του «Απανθίσματος», όσο και προς το τότε, παραλλήλως, ψηφισθέν Σύνταγμα της Επιδαύρου (ά. 98) για κατάργηση των βασινιστηρίων. Επομένως, εύλογα μπορεί να υποτεθεί ότι υπήρξε όντως ένα αρχικό σχέδιο κώδικα, συνταχθέν πιθανώς από τον Βενιαμίν, στο οποίο έγινε εν συνεχείᾳ αυτή η προσθήκη του «Παραρτήματος».

Δεύτερον, ο Βενιαμίν, αν και μη νομικός, είχε όμως εμβαθύνει ιδιαίτερα στο έργο του νομικού και σπουδαίου διαφωτιστή Cesare Beccaria, του οποίου το έργο «Περί Αμαρτημάτων και Ποινών» είχε μεταφράσει στα ελληνικά και εκδώσει το 1802 ο Αδαμάντιος Κοραής μαζί με εισαγωγή, προλεγόμενα και εκτενή σχόλια⁵⁷. Μάλιστα ο Βενιαμίν σχολίαζει διεξοδικά το έργο του Μπεκκαρία στο σύγγραμμά του «Στοιχεία Ηθικής», όπου αναλύει -μεταξύ άλλων- τα θέματα των ποινικών αδικημάτων⁵⁸. Σε σχέση, λοιπόν, με τα άλλα μέλη της Επιτροπής του «Απανθίσματος», που δεν είχαν ανάλογη μόρφωση και ποινική εξειδίκευση, ο Βενιαμίν φαίνεται να είχε ένα σοβαρό συγκριτικό πλεονέκτημα ώστε να γίνει ο βασικός συντάκτης του «Απανθίσματος». Επιπλέον, είναι εντυπωσιακό το γεγονός ότι όταν η Επιτροπή ολοκλήρωσε το έργο της, θεώρησε ορθό στο «διαβιβαστικό» της κείμενο που συνόδευε το «Απάνθισμα», να αναφέρει ότι «συνεργάνισθημεν το Περί Αμαρτημάτων και Ποινών τούτο Απάνθισμα» (οι υπογραμμίσεις είναι στο πρωτότυπο κείμενο), να δώσει δηλ. στο έργο της ένα τίτλο που να πα-

ραπέμπει ευθέως στο έργο του Μπεκκαρία⁵⁹ (μόνον αργότερα, κατά την επίσημη δημοσίευση του νομοθετήματος, με το Ψήφισμα ΜΓ' της Β' Εθνοσυνέλευσης, μεταβλήθηκε ο τίτλος αυτός σε «Απάνθισμα των Εγκληματικών της Δευτέρας Εθνικής Συνελεύσεως των Ελλήνων» -πρβλ. ανωτ., σημ. 9)⁶⁰. Ισως και αυτό το σημειολογικό στοιχείο να είναι λοιπόν ενδεικτικό όχι μόνο του πόσο πολύ είχε επιδράσει η σκέψη του Μπεκκαρία στο «Απάνθισμα», αλλά και πόσο πολύ είχε επιδράσει η ίδια η προσωπικότητα του Βενιαμίν, ένθερμου υποστηρικτή των ιδεών του Μπεκκαρία, όπως σημειώθηκε ήδη (ανωτ., σημ. 58), στη διαμόρφωση αυτών των ιδεών σε νομοθέτημα.

Τρίτον, ένα ιδιαίτερο γνώρισμα της σκέψης του Βενιαμίν είναι το στοιχείο της επιείκειας που αναδύεται μέσα από τα κείμενά του, ίσως και λόγω της προσήλωσής του σε βασικές αρχές του Χριστιανισμού, όπως η βοήθεια σε «αμαρτωλούς», π.χ. τελώνες, πόρνες και εγκληματίες ή φυλακισμένους (βλ., π.χ., κατά Λουκά, 15: 1 επ. και κατά Ματθαίο, 21: 31 και 25:36). Η έμφαση του Βενιαμίν στο θέμα της επιείκειας φαίνεται άλλωστε και από το γεγονός ότι στο σύγγραμμά του «Στοιχεία Ηθικής» (§ 85) προτάσσει ως αρετή του ανθρώπου τον οίκτο, ο οποίος ορίζεται ως η συμπάθεια και η συμμετοχή («συνεπαίσθησις») στα ξένα δεινά⁶¹. Όμως και το ίδιο το «Απάνθισμα», όπως αναφέρθηκε ανωτέρω (σημ. 22), κατηγορήθηκε από τον Μάουρερ για «ανήκουστη επιείκεια». Ευλόγως, λοιπόν θα μπορούσε να υποθέσει κανείς ότι ο Βενιαμίν, στηριζόμενος και σε αντίστοιχες ιδέες ηπιότητας του συγγράμματος του Μπεκκαρία (όπως οι τοποθετήσεις του εναντίον των ποινών του θανάτου [κεφ. XVI], της ατίμωσης [XVIII], της γενικής δήμευσης [XVII], καθώς και των βασανιστηρίων [XII])⁶², προσπάθησε και έως ένα βαθμό επέτυχε να εμφυσήσει και αυτός στο «Απάνθισμα» την αρχή της επιείκειας, η οποία άλλωστε θα πρέπει να ήταν μάλλον ευπρόσδεκτη και μεταξύ των κληρικών που αποτελούσαν την πλειοψηφία της Επιτροπής.

20. Από τα ανωτέρω δεδομένα μπορεί επομένως να εικάσει κανείς ότι βασικός συντάκτης του «Απανθίσματος» υπήρξε ο Βενιαμίν Λέσβιος⁶³. Εάν πάντως υπάρχει και ένα ακόμη μέλος της Επιτροπής που πιθανόν να έχει συμβάλει αποφασιστικά, εκτός από τον Βενιαμίν Λέσβιο, στη διαμόρφωση του αρχικού κειμένου του «Απανθίσματος», αυτός πρέπει να είναι ο ιεροδιάκονος Γρηγόριος Κωνσταντάς, φλογερός πατριώτης, σπουδαίος εκπρόσωπος του Διαφωτισμού, διδάσκαλος του Γένους, που πρωτοστάτησε, μεταξύ άλλων, στην ίδρυση της Σχολής Μηλεών Πηλίου⁶⁴ και

57. Πρβλ. ανωτ., σημ. 6. Άλλωστε, ο Βενιαμίν ήταν γνώριμος του Κοραή και, όπως έχει γραφεί, είχε γίνει παλαιότερα φιλικά δεκτός από αυτόν στο Παρίσι -βλ. Ρωξάνη Δ. Αργυροπούλου, όπ.π., 2019, σελ. 41 και την ίδια, όπ.π., 2003, σελ. 64. Επίσης, ο Γ. Αριστείδης Πάππης, στο έργο του: Συμπλήρωμα εις την κατά το έτος 1880 εκδοθείσαν Βιογραφίαν Βενιαμίν του Λέσβου [πρβλ. ανωτ., σημ. 47], Εν Αθηναῖς 1889 (προσβάσιμο μέσω της ιστοσελίδας αποτί του Πανεπιστημίου Κρήτης), σελ. 9-13, παραθέτει σειρά επιστολών του Αδ. Κοραή, στις οποίες γίνεται μνεία του ονόματος του Βενιαμίν -βλ. και Γεώργιος Βαλέτα, Βενιαμικά. Τα μικρά κείμενα του Βενιαμίν Λέσβου και οι βιογραφικές πηγές του, Μυτιλήνη: εκδ. Εταιρείας «Αιολικών Μελετών», 1982, σελ. 329 επ.
58. βλ. Ρωξάνης Δ. Αργυροπούλου (εισαγωγή, σχόλια, κριτικό υπόμνημα), Βενιαμίν Λέσβιος. Στοιχεία Ηθικής, Αθήνα: Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών, 1994, §§ 220 επ., 232 επ. και σελ. 235 επ., 241 επ., 257, 258, 276, 285, 287. Επίσης, της ίδιας, όπ.π., 2003, σελ. 208 επ., καθώς και Cornelia Papacosteau-Danielopolu: "Les Éléments d' Ethique" de Benjamin de Lesbos et les pays roumains, εις: Πρακτικά Πανελλήνιου Συμποσίου Βενιαμίν Λέσβιος, Μυτιλήνη 28-30.5.1982, Αθήνα: Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών Ε.Ι.Ε.), 1985, σελ. 217-224, ίδιως σελ. 218 επ., όπου και αντιπαραβολή αποσπασμάτων του έργου του Μπεκκαρία με εκείνα του Βενιαμίν Λέσβου. Επίσης και στο έργο του: Στοιχεία της Μεταφυσικής, § 198 (Βιέννη, 1820) ο Βενιαμίν θίγει ζητήματα ποινικής δικονομίας, όπως π.χ. την απαράδεκτη καταδίκη πολιτών με βάση τις καταθέσεις «ενός ή δύο μαρτύρων, οίτινες δηλονότι ως επί το πλείστον κινούνται εκ του συμφέροντος», έχοντας και εδώ ως πρότυπο τον Μπεκκαρία (§ VIII) -βλ. Θαν. Παπαδόπουλον. Οι φιλοσοφικές και κοινωνικο-πολιτικές αντιλήψεις του Βενιαμίν Λέσβου, Αθήνα: Κέδρος, 1982, σελ. 219 και 135
59. Υπενθυμίζεται εδώ ότι η πρώτη έκδοση της μετάφρασης του έργου του Μπεκκαρία από τον Κοραή το 1802 είχε τον τίτλο «Περί Αμαρτημάτων και Ποινών» και όχι τον μεταγενέστερο του 1823 «Περί Αδικημάτων και Ποινών» (πρβλ. ανωτ., σημ. 4 και 6).
60. βλ. και Αρχεία της Ελληνικής Παλιγγενεσίας 1821-1832, αρ. 3, τ. Α', Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων, 2001, σελ. 139.
61. βλ. βλ. Ρωξάνης Δ. Αργυροπούλου (εισαγωγή, σχόλια, κριτικό υπόμνημα), Βενιαμίν Λέσβιος. Στοιχεία Ηθικής, Αθήνα: Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών, 1994, σελ. 95 επ. και την ίδια, όπ.π., 2003, σελ. 195.
62. Πρβλ. αντί άλλων το έργο μου Ποινική Καταστολή, όπ.π., παρ. 146, σελ. 142 επ.
63. Της ίδιας γνώμης είναι και ο Αριστείδης Χατζής στο σημείωμά του «Οι νόμοι ενός ελεύθερου έθνους», εφημ. «Καθημερινή» της 1.11.2020.
64. Για τη ζωή και το έργο του Γρηγορίου Κωνσταντά βλ. το Βιβλίο του πρωτοπρεσβύτερου Θεμιστοκλή Μουρτζάνου: Γρηγόριος

ακόμη, γνώριμος του Κοραή και υπέρμαχος, μαζί με τον Βενιαμίν Λέσβιο, μιας πολιτικής για εκκοσμίκευση του Κράτους απέναντι στην Εκκλησία⁶⁵. Είναι μάλιστα εδώ ενδιαφέρον να σημειωθεί, ότι ενώ το όνομα του Γρηγορίου Κωνσταντά ήταν αρχικά πέμπτο στη σειρά του ΙΑ' Ψηφίσματος

με το οποίο διορίσθηκε η Επιτροπή του «Απανθίσματος» (με τρίτο το όνομα του Βενιαμίν), στο «διαβιβαστικό αυτής της Επιτροπής, μετά από 16 ημέρες, οπότε παραδόθηκε το «Απάνθισμα», το όνομα του Κωνσταντά αναγράφεται αμέσως μετά από εκείνο του Βενιαμίν, πιθανόν σε ένδειξη αναγνώρισης για τις σημαντικές υπηρεσίες και του Κωνσταντά στη σύνταξη του εν λόγω νομοθετήματος⁶⁶.

Κωνσταντάς, Ένας λόγιος συζητά με τον Διαφωτισμό και την Παράδοση, 2017 (ιδιωτική έκδοση, με βάση τη διδακτορική διατριβή του συγγραφέα στο Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης το 2009, προσβάσιμη και διαδικτυακά, και στην οποία συνοπτική αναφορά για το «Απάνθισμα» γίνεται στη σελ. 48).

- 65.** *Βλ. Νικηφ. Διαμαντούρου, Οι απαρχές της συγκρότησης σύγχρονου Κράτους στην Ελλάδα 1821-1828, μτφρ. Κώστα Κουρεμένου, Αθήνα: Μορφωτικό Ιδρυμα Εθνικής Τραπέζης, ανατύπωση 2006 (2002¹), σελ. 246, ο οποίος στην ίδια αυτή κατηγορία των «εκσυγχρονιστών» της Εκκλησίας εντάσσει ακόμη τον Θεόκλητο Φαρμακίδη και τον Ανθίμο Γαζή.*

- 66.** Επίσης, δεν θα πρέπει να υποτιμάται και ο ρόλος στην Επιτροπή ενός άλλου μέλους της, του Ιωάννη Κουντουμά ή Κοντουμά, ο οποίος, κατά τον Νικηφόρο Διαμαντούρο (όπ.π., σελ. 322), υπήρξε «ένας από τους πιο πολυμαθείς και δραστήριους εκ-συγχρονιστές, ο οποίος είχε συμμετάσχει σε πολλές επιτροπές και υπηρέτησε σε πολλές επίσημες θέσεις σε όλη τη διάρκεια του απελευθερωτικού αγώνα».